

Կ. Լ. Նովհաննիսյան

ՍԵՆԵՔԻՆ-ՔԵՂԵՍ

К. Л. Оганесян

ՏԱՆԱԻՆ-ԱՄՈՒՐ

С. Л. Новханнисян

ՏԱՆԱԻՆ-ԱՄՈՒՐ

„Ամբարական գրող...Սովետական ցրօհ...Սօվետական ցրօհ..

ՊՍՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՋԱՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
АРМЯНСКОЕ ОБЩЕСТВО ПО ОХРАНЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ
UNION ARMÉNIENNE POUR SAUVGARDER LES MONUMENTS HISTORIQUES

«Սովետական գրող» հրատարակչություն . Երևան

Издательство «Советакан грох» . Ереван

Édition «Sovétakan grokh» . Érévan

1978

К. А. Овандян

C. V. Hovhannissian

ՇԱՆԱԽԻՆ-
ԱՃԻԱՏ

SANAHIN-
HAKHIPAT

Կ. Լ. Հովհաննիսյան

ՄԱՆԱԿԻՆ - ՀԱՂԱՍ

A ^{III}
4732

72 Ap 1
Հ 85

30201 (389)
Հ $\frac{705(01)78}{78}$ «S»

Հայկական ՍՍՀ Թումանյանի շրջանում պահպանվել են պատմական հայ ճարտարապետության տարբեր դարերում կերտված բազմաթիվ նշանակալի շինություններ՝ աշխարհիկ ու վանական խոշոր հուշարձանախմբեր, կոթողներ, խաչքարեր և այլն:

Հնում այս շրջանը, տարբեր սահմաններով, Չորափոր անվանումով կապում էր պատմական Գուգարքի գավառներից մեկը: Այն հետագայում մտել, Գուգարքի այս լեռնաշխարհում, կապավորվում է հայ Բագրատունիներին ենթակա Տաշիր-Չորագետի կամ Կյուրիկյան թագավորությունը, որն այսպես էր կոչվում հիմնադրի՝ Բագրատունի Աշոտ Ողորմած թագավորի (953—977 թթ.) որդի Գուրգենի (Կյուրիկե) անունով:

Կյուրիկյան թագավորության մայրաքաղաքը սկսվում էր Շամշուդեն էր, իսկ հետագայում այն տեղափոխվում է 1064 թ. հիմնադրված Լոռի քաղաքը:

Տաշիր-Չորագետի թագավորության ընդարձակ տարածքի վրա, նրա երկարատև պատմական կյանքի ընթացքում տեղի են ունեցել մի շարք ձակա-տամարտեր, հատկապես սելջուկ թուրքերի (11—13-րդ դդ.) և մոնղոլների ավերիչ ասպատակությունների ժամանակաշրջանում:

Պատմական նման ձակառազքի հետևանքով այս շրջանը հարուստ է նաև պաշտպանական բովանդակությամբ կառույցներով, այդպիսիք են Լոռի բերդը,

Կայան բերդը, Ախթալայի, Սեղվիի ամրոցները և ուրիշներ:

Տաշիր-Չորագետի պատմա-մշակութային կյանքը միջին դարերում սերտ հարաբերությունների մեջ էր նրանից դեպի Խարավ տարածվող Շիրակի հետ, որտեղ այդ ժամանակ բարձր վարձագանն էր հասել միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր Անի մայրաքաղաքը:

Ներկայիս Թումանյանի շրջանում պահպանված և մեզ հասած անցած դարերի նյութական մշակույթի հուշարձանները ակնառու վկայություններ են մեր ժողովրդի շինարարական բարձր արվեստի: Այդ կառույցներից մի քանիսը իրավամբ համարվում են դասական հայ ճարտարապետության նշանավոր տեղեկագրություններ (Սանահին, Հաղբառ, Ախթալա, Օձուն, Քոջայր, Կայան բերդ և ուրիշներ):

Սրանցից հատկապես կարևոր են աշխարհիկ և քաղաքացիական շինությունները՝ ամրոցները, կամուրջները, պալատները, աղբյուր-հուշարձանները, գրառու-մատենադարանները, ինչպես նաև պաշտամունքային կամ կոթողային հուշարձանները և խոշոր հուշարձանախմբերը: Այս վերջինների շարքում առանձնապես աչքի են ընկնում Հայաստանի միջնադարյան ճարտարապետության նշանավոր Սանահին և Հաղբառի հուշարձանախմբերը, իրար շատ մոտ ու հարակատ իրենց պատմական երկարատև կյանքի տարեգրությամբ: Բացի դրա-

նից, Սանահինի և Հաղբատի վանական կենտրոնները Հայաստանի պատմության մեջ մտել են ուղեկցվելով հասարակական կյանքի, հայկական մշակույթի բազմաթիվ ակնաւոր գործիչների աւուսներով և նշանակալի իրաւարձութուններով: Այդ գործիչների շարքում է մեծ բանաստեղծ ու երաժիշտ Սայաթ Նովան, որը իր մանկութան և ուսումնառության տարիներն անց է կացրել Սանահինի վանքում, իսկ կյանքի վերջին շրջանում եղել է Հաղբատի վանքի լուսարարը: Ըստ ավանդության Սանահինի վանքում է ընթացել միջնադարի նշանավոր գիտնական Գրիգոր Մագիստրոսի գիտական գործունեության մի զգալի մասը, որի ձեւարան-լսարանի նեղ երկայնաձիգ սենյակը պահպանվել է վանական համալիրի կառուցապատման մեջ, Աստվածածին և Ամենափրկիչ տաճարների միջև:

Սանահինի և Հաղբատի հուշարձանախմբերի սրբատաշ որմերին փորագրված են տարբեր դարերի բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք իբրև քարեղեն մատյաններ կարևոր աղբյուրներ են միջնադարյան Հայաստանի պատմական տարեգրության համար:

Հայաստանում վանական խոշոր կենտրոնների առաջացման ժամանակաշրջանը բուզանդիական է երկրում քաղաքային կյանքի աշխուժացման հետ, երբ միջազգային տարանցիկ առևտրական ճանապարհների խաչմերուկներում բուռն թափով ծաղկում են Հայաստանի քաղաքները, այդ թվում Անին, Արծնը, Կարսը և շատ ուրիշներ: Երկրում երևան

են գալիս իշխանական խոշոր անտոկ ամրոցներ ու դղյակներ:

Հենց այդ շրջանում էլ, կարծես հակադրվելով հիշյալ աշխարհիկ կենտրոններին, մեծ մասամբ քաղաքներից ու բանուկ ճանապարհներից հեռու և մեկուսացված, գեղատեսիլ լեռնալանջերին կամ անդորր հովիտներում հիմնադրվում են վանական միաբանություններ: Սկզբնավորվելով 10-րդ դարի շեմին այդ վանական կենտրոնները հետագայում բարձր զարգացման են հասնում և արդեն երեք դար անց ձևավորվում իբրև խոշոր հուշարձանախմբեր: Այս կարգի կենտրոններից առանձնապես նշանավոր են Տաթևը, Մարմաշենը, Գոշալանքը, Խժդոնքը, Ագառիսը, Գեղարդը և շատ ուրիշներ:

Ներկայումս Թումանյանի շրջանը իր Ալավերդի շրջկենտրոնով Մովսեսիան Հայաստանի բուռն թափով վարզացող արդյունաբերական շրջաններից է: Օրեցօր շինարարներին են ենթարկվում Լոռու ձորի բարձր ու գեղատեսիլ լեռնալանջերը: Օրավոր բարգավաճում և հանրապետության խոշոր ու ծաղկուն արդյունաբերական կենտրոն է դառնում Ալավերդի քաղաքը:

Դեբետի ափերին փոված քաղաքը կառուցապատվում է արդյունաբերական նորաստր ձեւարկություններով, հասարակական ու մշակույթի շենքերով, մանկական, հիվանդանոցային, մարզական, առևտրական կառույցներով, բնակելի թաղամասերի վանգվածներով:

ՍԱՆԷՀՆԻ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՆԱՆԻՍՅԱՆԵՐԸ

Ալավերդի քաղաքից դեպի Սանահինի հուշարձանախումբը ձգվող ուղիարտույտ ուղին, անցնելով սրբաբաց Դեբետը, գեղատեսիլ ու համարյա ուղղանկյո բազալտե աշտարակների մոտով բարձրանում է հանդիպակալ աղբյուրներ:

Հենց ճանապարհի սկզբին, Ալավերդի քաղաքի առիմանագծում Դեբետ գետի վրա մի հին կամուրջ է գցված՝ Սանահինի պատմական կամուրջը, որը 12-րդ դարի վերջերին կառուցել է կյուրիկյան թագուհի Վաննինի: Այդ միաթեղիք կամարակալ կամուրջը (17,5 մ.) իր ճարտարապետական ձևերի աստիճանական անցումներով հաշտությամբ միախորանում է առափնյա բազալտե ժայռերին՝ ներ-

դաշնակորեն ձուլվելով շրջապատի գեղատեսիլ բնությանը:

Հաջորդորեն կանգնած դարերի ծանրության տակ, այժմ էլ անհրաժեշտության դեպքում իր վրա կրելով ժամանակակից բազմատոնի փոխադրամիջոցների շարժումը, դարավոր կամուրջի ամրությունը երկուդի տեղիք չի տալիս: Այդ խմաստով Սանահինի կամուրջը բացի իր ճարտարապետական ակնառու արժանիքներից, նաև ժամանակի ճարտարագիտական մտքի փայլուն հուշարձաններից է:

Կամուրջն անցնելով, ճանապարհը ողորաններով վեր է խոյանում դեպի Դեբետի ձախտափնյա բարձրավանդակը, որտեղից բացվում է Սանահինի

գոր եկեղեցին: Սա փոքրածավալ մի շինություն է, արտաքուստ կլոր, ներքուստ խաչաձև հստակագծով՝ որն առաջանում է խաչքների վրա գտնվող չորս խորաններից:

Այսպիսով ա. Գրիգոր եկեղեցին ճարտարապետական կառուցվածքների այն տիպից է, որը հայտնի է իբրև քառասրիղ եկեղեցի:

Այս գողտրիկ շինվածքին արտաքին ձևերն զգալի աշխուժություն են հաղորդում իրար հաջորդող գեղապարզ որմնականարները, խորշերը և նրբին պսակներով երկված նեղ ու ձգված լուսամուտները: Հուշարձանի վրա սրարգորշ երևում են հետագա դարերում կառարված հիմնավոր վերակառուցումների հետքեր: Այլ է վկայում, օրինակ, եկեղեցու ձախասների զույգ որմնականարների վերին մասի վերացումը: 1652 թ. կառարված վերափոխությունների ընթացքում, ինչպես հավաստում է պահպանված արձանագրությունը, վերակառուցվել է նաև գմբեթային ողջ համակարգը, որի հետևանքով այն ընդունել է այժմյան տեսքը: Ներկայիս գմբեթային կամարները և դրանք կրող փղնշաձև որմնասյուներն արտակարգ սլացիկություն և շարժերացություն են հաղորդում այս գողտրիկ հուշարձանի ներքին տարածությանը:

1063 թ. Հրանուշ թագուհին ա. Գրիգոր եկեղեցուն կից կառուցում է Սանահին վանքի գրառուներ, որի հարավային կողմից հետագայում կցվում է կամարակապ սյունատարահիջ:

Ուղղանկյուն հատակաձևով գրառան շենքը պսակվում է ծածկի ինքնատիպ համակարգով: Նրա կմախքը կապում են իրար իպիղ կամարները, որոնք հենվում են պատերի միջամասերի ելուստներից բարձրացող որմնասյուների վրա: Գրառան մեջ պահպանվող ձեռագիր մատյանները տեղավորված են եղել հաստահեղույս պատերի մեջ պտտառաված հաստով խորշերում:

Սանահին վանական կենտրոնի հիշյալ առանձնակի կառույցները կես դար անց միախուլվում են մի միասնական հուշարձանախմբում՝ հարակից կառուցված երկու խոշոր գավիթների միջոցով:

Հայկական գավիթները սովորաբար իարակցվում են տաճարների արևմտյան ձախասների՝ մի տեսակ դառնալով նրանց տարածական հորինվածքի սկիզբը: Գավիթները՝ միջնադարյան հայկական ճարտարապետության բարձրարվեստ նմուշները, կիսաշխարհիկ, կիսապաշտամունքային կա-

ռուցվածքներ էին և ծառայում էին բարձրաստիճան անհատների թաղման և հասարակական իսկաքույրների համար: Այստեղ սովորաբար քննարկվում էին երկրի աշխարհիկ խնդիրները:

Սանահին հուշարձանախմբի երկու գավիթներից առաջինը, որը կից է Ամենափրկիչ եկեղեցու Արևմտյան ձախասին, կառուցվել է 1181 թ., վանքի առաջնորդ Հովհաննեսի ժամանակ, Ժամայր ճարտարապետի ձեռքով: Այս գավիթը նշանավոր է յուրատեսակ ինտերիերով, որը չորս սյուների վրա կանգնած խոշոր դահլիճ է, պսակված կենտրոնից լուսավորող գմբեթով: Ենթի կառուցողական ձևերի մեջ առանձնապես աչքի են ընկնում գեղակավ, գնդաձև խոյակներով հոծ սյուները, ինչպես նաև 2,06×2,02 մ. չափերի ելքային հատվածների սալածածկ առաստաղները: Այս գավիթ, հատկապես նրա ծածկի ճարտարապետական ձևերը հիշեցնում են նրանց նախորինակը՝ Հայաստանի ժողովրդական ճարտարվեստի բնակելի դահլիճը, այսպես կոչված գլխատունը:

Մյուս գավիթը կամ ինչպես հաճախ անվանում են նախագավիթը 1211 թ. կառուցել է Վաչե Վաչույանի իշխանը, Ասովածախի եկեղեցու արևմտյան մասում: Գավթի ներքին տարածությունը կապված է երեք նավերով, որոնք ծածկված են հաստահեղույս մույթերի վրա հանգչող թաղերով:

Հարավային ձախասի մեջ բացված լայն բաց կամարների միջով առատ լույս է թափանցում նախագավթի ներսը, որտեղ կարելի է նկատել հատակի բազմաթիվ տապանաքարեր և սրբատաշ պատերին փորագրված արձանագրությունները, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում երկրի և վանական կենտրոնի պատմության մասին:

Նախագավթի ներքնամասի շարունակությունը կամ Ասովածախի և Ամենափրկիչ եկեղեցիների միջև առաջացած տարածության երկայնական պատերին իսկված կամարները խորշեր են ստեղծել, նստեղի հարմարանքներով: Ավանդաբար այս երկայնավուն սենյակը համարվել է Գրիգոր Մագիստրոսի ձեմարանը, որտեղ հայկական միջնադարի ավանավոր գիտնականը կարդացել է իր դասախոսությունները:

Նախագավթի հյուսիս-արևմտյան անկյանը կից է հուշարձանախմբի պանդակատունը, որը կառուցվել է 13-րդ դարում: Չանգակատունը քառակուսի հատակաձևով, եռահարկ, գմբեթավոր սյունաշարով

պատկաված բարձր շինություն է, որը պացիկ խոյանում է շրջակայքի հուշարձաններից վեր, որպես նրանց հոյակերտ կոթողներից մեկը:

Սանահինի հուշարձանախմբի հիմնական կորիզը կապմող հիշյալ շինվածքներից բացի, վանքի տարածքի վրա և մերձակայքում պահպանվել են մի շարք այլ կառուցվածքներ, դրանցից են՝ Սպասարանների դամբարանը, Սուրբ Հարություն եկեղեցին, որոնցից յուրաքանչյուրը մի առանձին թաղակապ շենք է:

Խիստ ուշագրավ են հուշարձանախմբի բազմաթիվ խաչքարերը, որոնք միջնադարյան Հայաստանի քարագործ վարպետների ստեղծագործության անպուրական նմուշներ են: Այստեղ պահպանված խաչարձաններից իրենց հորինվածքով և կատարման բարձր վարպետությամբ աչքի է ընկնում Գրիգոր Տուսետորյու մահարձանը, որը կերտվել է Գրիգոր 1184 թ. և այժմ էլ անվնաս կանգնած է: Ա. Հարություն եկեղեցուց փոքր ինչ հյուսիս: Մի քանի խաչքարեր էլ պահպանվել են վանքի մերձակայքում և Սանահին գյուղի սահմաններում, դրանցից հատկապես արժեքավոր է Սարգսի խաչքարը՝ կանգնած խախտված արևմտյան ճակատի առջև: Վրան, որը իր շքեղ վարդաքանդակներով ցայտուն կերպով ընդգծվում է հաստանեղույս պատերի ուրվանկարին:

ՀԱՐԱՍԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՐԵԱՐՁԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հաղբատի վանքի հուշարձանների խումբը Թումանյանի շրջանի տարածքում պահպանված մյուս խոշորագույն ճարտարապետական համալիրն է: Հուշարձանախումբը կանգնած է բարձր արտաքին հարթի վրա, որը ելերվում է մի կողմից Լոռու հզոր լեռնապարի Սուրբ Լույս և Տերունական գահեր լեռներով, մյուս կողմից՝ Կալան բերդ և Սաղիձոր կիրճերով, որոնցով հոսում են Սաղիկ ու Կալան լեռնային գետակները:

Ինչպես և Սանահինում, Հաղբատում պատմական կյանքը սկզբնաղբով է անհիշելի ժամանակներից, այդ մասին են վկայում հնագիտական հարուստ նյութերը՝ հայտնաբերված այստեղ կատարված մի շարք պեղումներով:

Հաղբատի ճարտարապետական կառուցվածքների խումբը հիմնադրվել է 976 թ., այսինքն Սա-

Հուշարձանախմբի հոծ և զուսպ որմերի մակերեսների մեջ խաչքարերի նրբին քանդակավարների հյուսվածքները զրկագապադրում են առանձին հատվածները և այսպիսով ավելի ընդգծում կանգնած շինվածքների հոյակերտության տպավորությունը:

Եվ վերջապես, Սանահին գյուղի արևմտյան ծայրին կանգնած է իր արտաքին ձևերով խիստ ուշագրավ աղբյուրի շենքը, որը ըստ պահպանված արձանագրության, կառուցել է Մխիթար վանականը՝ 1255 թ.: Վիճակը հաղորդում է, որ աղբյուրի շինության համար ինքը նվիրել է «հարյուր արծաթ դրամ»: Աղբյուրի շենքը ուղղանկյուն հատակաձևով շինություն է, երկու կամարավոր որմնանցքերով բաժանվող ճակատով, որոնց համար հենարան է ճակատի կենտրոնում կանգնած կոր պանգվածեղ սյունը: Աղբյուրի սանդղակ, հորդառատ ջուրը դարեր շարունակ բխում է Չաթինդաղ լեռան ընդերքից:

Սանահին գյուղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններից են մի քանի այլ կոթողներ ևս, որոնցից հիշատակության արժանի են հատկապես երկու գոտորիկ մատուռներ՝ ա. Սարգիսը գյուղի հյուսիս-արևմտյան եզրին և ս. Կարապետը, որ բարձրանում է գյուղի արևմտյան բլրի վրա՝ պահպանելով նրա գեղատեսիլ ուրվանկարը:

Նանհի վանքի Ամենափրկիչ եկեղեցու հիմնարկումից տալը տարի հետո:

Երկու վանական կենտրոն էլ իրենց գոյության հենց առաջին տասնամյակներից դառնում են պատմական Հայաստանի խոշորագույն հոգևոր և մշակութային օջախները: Հետագա դարերի ընթացքում աստիճանաբար այդ կենտրոնները ձևավորվում են համահունչ աշխարհագրական, կլիմայական և սոցիալ-տնտեսական պայմաններում: Այդ է պատճառը, որ ի վերջո երկու հուշարձանախումբն էլ իրենց ավարտուն տեսքով շատ կոդներով ի հայտ են բերում նկատելի ընդհանրություններ, թե՛ իրենց կապում եղած կառույցներով ու նրանց ծավալային հորինվածքով և թե՛ տարածական լուծումներով և ճարտարապետական արտահայտչությամբ:

Հաղբատի վանական հուշարձանախումբը բաղ-

կացած է պաշտամունքային և աշխարհիկ շինություններից, որոնք շրջափակված են աշտարակավոր պարսպապատերով: Վերջիններս ունեն երկու մուտք. գլխավոր մուտքը պարիսպների արևելյան հատվածի վրա է:

Հուշարձանավածի առաջին և գլխավոր կառույցը Սուրբ Նշան եկեղեցին է (976—991 թթ.), որը հիմնադրել է Բագրատունի Աշոտ Գ թագավորի ամուսին խոսրովանուշ թագուհին և նվիրել իր Գուրգեն ու Սմբատ որդիներին: Վերջինների արձանները՝ տաճարի նմանօրինակը ձեռքներին պահպանելով են շենքի արևելյան ճակատնապատի վրա պատրաստված հատուկ խորշում:

Սուրբ Նշան տաճարի կառուցողական ձևերը միջնադարյան հայ ճարտարապետության մեջ հանրահայտ գմբեթավոր դաշիճների տիպից են: Այստեղ նկատելի է ճարտարապետի ձգտումը՝ ներքին ծավալների հաղորդելու պղպկություն:

13-րդ դարում տաճարի սրբատաշ պատերը ներքուստ ծածկվել են բազմաթիվ որմնակարներով, որոնցից մեկ են հասել տարբեր տարիներին կառարված նկարների երկու շերտերի բեկորներ: Դրանցից հատկապես աչքի է ընկնում հարավային պատի որմնակարը, որտեղ պատկերված է հայոց և վրաց ամիրապաշտար Սաղունի որդի, ամիրապաշտար խորթուհուհան՝ կանգնած ամբողջ հասակով և շքեղ հանդերձանով:

Իսկ Սաղունի բարեխառնության համար տաճարի հյուսիսային մուտքին կից սրահում, 1273 թ. կանգնեցվել է Ամենափրկիչ կոչված բարձրադեմ տառվաղավոր խաչարձանը:

Սուրբ Նշան տաճարն իր երկարատև գոյության ընթացքում հաճախ ենթարկվել է վերանորոգումների, որոնք նկատելի հետքեր են թողել նրա վրա: Այսպես, 1016 թ. վերականգնվել է երկրաշարժից խորխված գմբեթը: Այնուհետև, ինչպես կարելի է նկատել, ավելացվել են եկեղեցու ավանդատները, որոնցից հյուսիս-արևելքում որոշ ժամանակ անց հաղորդակցվել է բուն եկեղեցու հետ՝ նրա արևմտյան պատի մեջ բացված մուտքով, ճիշտ այնպես, ինչպես այդ արված է Սանահին վանքի Ամենափրկիչ եկեղեցու համանման ավանդատն հետ:

Սուրբ Նշան եկեղեցուն արևմտյան կողմից հարակցված է խոշոր ծավալներով գավիթը՝ տվյալ ճարտարապետական ձևի ամենակույտ կառույցներից մեկը միջնադարյան Հայաստանում:

Սակայն գավթի ներկայիս տեսքը մասամբ արդյունք է այն վերակառուցումների, որ 1208—1210 թթ. կատարել է վանքի վանահայր Հովհաննես Խաչենացին, ուստի այդ կառույցի բոլոր ձևերը չեն, որ ներկայանում են իրենց նախնական հորինվածքով: Եվ իրոք, սկզբնապես, 1185 թ. Կյուրիկե Գ թագավորի դուստր Մարիամի ցուցումով այժմյան գավթի տեղում կառուցվում է Կյուրիկյան թագավորական տան տոհմական տապանատունը, որից այժմ պահպանվել են միայն նրա այն ծավալները, որոնք դուրս են եկնում գոյություն ունեցող գավթի հյուսիսային և հարավային պատերից: Հետագայում տապանատան նախնական որմնակցքները մինչև կամարների հիմքերը շարվել են սրբատաշ քարերով և այսպիսով պատաշարի մեջ փակել պուրն: Հովհաննես Խաչենացու ժամանակ ստեղծված գավթի ներքին տարածությունները իրենց ճարտարապետական կառուցողական ձևերով, հատկապես ծածկի համակարգով բնորոշվում են միանգամայն ինքնատիպ ու համարձակ լուծումներով:

Ծածկի համակարգի կմախքն են կազմում իրար հաջորդ չույգ կամարները, որոնք սրբատաշ մասում հենվում են պատերից ելնող որմնապուրելի, իսկ արևելյան մասում՝ երկու առանձնակի հոծ պուրների վրա: Մտնելով գավթի անմիջապես աչքի են անցկացնում այդ երկու պուրները, որոնք կարծես թե ընկրկելով, դիտողին ներս են քողում ընդարձակ ներքնամասը, որը հիմնականում ծավալվում է լայնական ուղղությամբ: Այնուհետև դիտորդի առջև հանում է Սուրբ Նշան տաճարի լայն բացված արևմտյան ճակատը՝ իր ճոխ ձևավորված մուտքով, որի երկու կողմերում համաջամփոքն տեղավորված են մեկական գեղավարդ խաչքար և երկրորդ հարկի ավանդատները տանող սրբատաշ աստիճաններ:

Այդ ձևերը մի կողմից պարզանում են տարածական-խորքային ուղղությամբ՝ Սուրբ Նշան եկեղեցու մուտքի միջով ավարտելով տեսապատկեր, մյուս կողմից, որ ավելի է ընդգծված՝ սլացիկությամբ: Այստեղ հատկող կամարներով առաջացած քառակուսու մրա կրկնվում է կամարների նույն կառուցողական համակարգը, իսկ արանցից առաջացած երկրորդ քառակուսին արդեն պլաստվում է փոքրիկ գմբեթային ծավալով:

Այսպիսով, գավթի ներքին տարածությունների պարզացումը ստեղծում է ճարտարապետական-

կառուցողական ձևերի ուշագրավ անցումներ՝ հասկացանք ուղղահայաց գծով: Այս անցումների ընկալմանը մեծապես նպաստում են փնջային սյուները և Սուրբ Նշան եկեղեցու շքամուտքի մանրամասները, որոնք օժտված են ուղղահայաց սյուների շարքով:

Հատկող կամարներով ծածկի կառուցողական համակարգը կիրառված է գավիթի բացի, նաև Հաղբատի վանքի գրատան մեջ. ինչպես նաև Հայաստանի մի շարք շրջաններում տեղադրված նույն նախնական այլ հուշարձաններում (Հաղթանի վանքի սեղանատուն, Խորակերտի, Մշակվանքի գավիթներն է այն):

Հայկական գավիթները, որոնք կիսահոկոր-էփաշխարիների շինություններ են, ունեցել են նաև համաշխարհային ֆունկցիա: Այդ է վկայում նաև Հաղբատի վանքի գավիթը, որի հատակին պահպանվել են բազմաթիվ տապանաքարեր՝ հանգուցյալների մասին համառոտ հիշատակություններով:

Բացի գավիթից, Սուրբ Նշան եկեղեցու հյուսիսից և արևելքից կցված են յոթի հյուսիս տանող կամարակալ միջանցքներ: Դրանցից հյուսիսայինը կառուցվել է 13-րդ դարում և կուրիկյանների և հոգևոր բարձրաստիճան հայերի տապալաններից է: Այստեղ, իբրև պատվանդան ծառայող մատուռի է կառուցված է Ամենափրկիչ հոյակերտ խաչքարով (1273 թ.), որի թիվերը քանի փորագրված էր քանդակված արձանագրությունը պատմում է նրա կերտման դրդապատճառների մասին:

Հաղբատի հուշարձանային կառուցվածքում մեջ, ինչպես և Սանահնում, արժանի տեղ է հատկացված հին ձեռագրերի պահպանման համար կառուցված գրատան շենքին: Քառակուսի հատակագծով այդ շինությունը, ծածկված իրար հատող սրբատաշ կամարներով, կենտրոնական լուսանցքով և արտաքին պատնեշներով, հիմնականում կրկնում է գավիթի կառուցողական ձևերը: Այստեղ կան ձեռագիր մատյանները պահպանվել են պատերի խորշերում:

Սակայն ամենայն հավանականությամբ գրատանը պահպանվել են ոչ միայն հին ձեռագրերը, այլև արաբագրվել կամ ի նորո ստեղծվել են դրանք: Հայտնի է, օրինակ, որ Հաղբատի վանքում 12-13-րդ դարերում աշխատել է նշանավոր ծաղկող մանրանկարիչների մի ամբողջ համալսարանություն, որն փրկվել է մագարաթյա մատյանների արձանագրությամբ ու գեղարվեստական ձևավորմամբ:

Հայտնի է նաև, որ Հաղբատի մանրանկարիչները զգալի չափով տարբերվել են ժամանակի այլ գեղարվեստական ուղղություններից, ստեղծել են իրենց ինքնուրույն գրչագրական դպրոցը, որի ակնառու ներկայացուցիչներից է տաղանդավոր մանրանկարիչ Մարգարեն: Ըստ էության ձեռագիր մատյանների ձևավորումը միջնադարյան Հայաստանում գեղարվեստական ստեղծագործության ինքնուրույն բնագավառ էր, որը այսօր էլ մեզ հիացնում է այդ արվեստի նշանակալի բազմաթիվ կոթողներով:

Հաղբատի վանքի տարածքի վրա բացի թվարկված շինություններից, նշանավոր է նաև հյուսիսից հուշարձանների հիմնական խմբին հարող Համապասի շենքը, որը աչպես է կոչվում կառուցողի՝ վանքի վանահայր Եպիսկոպոսի անունով (1257 թ.): Շենքը քառակուսի հատակագծով, պատյա լուծված ձևաչափերով կառուցված է, ամբողջ լայնությամբ ճակտոնապատ և ցածրիկ թմբուկի վրա հանգչող հասած գմբեթով: Ծածկի գմբեթային համակարգը պահվում է չորս հզոր սյուների վրա: Համապասի շինությանը արևելյան կողմից հարում է երկարավուն սենյակ-մատուռը՝ երկթեք տանիքով: Հավանաբար Համապասի շենքը աշխարհիկ նշանակություն է ունեցել և, ինչպես ենթադրում են, ծառայել է իբրև հոգևոր դպրոցի դասարան:

Հաղբատի հուշարձանների խմբի մեջ են մտնում նաև երկու այլ եկեղեցիներ՝ իշխանուհի Խաթունի կառուցած խաչաձև հատակագծով ա. Աստվածածինը և գավիթի հարևանային կողմում կանգնած խաչաձև գմբեթավոր ա. Գրիգորը (1025 թ.):

Դատելով Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու ավել երկթեք տանիքից, որը փոխարինել է նախնական գմբեթային ծածկին, պետք է կարծել, որ հուշարձանը արմատական վերակառուցման է ենթարկվել հավանաբար 1211 թ., երբ Հովհաննես Խաչենացին նորոգեց այն:

Հուշարձանային արևելքից հարում է Հաղբատի վանքի ամենանշանավոր կոթողը՝ պանդխտական շենքը, որը 1245 թ. կառուցվել են Հովհաննես Եպիսկոպոսը և իր եղբայրը՝ մեզ արդեն հայտնի Համապասից: Չանգալատուղ խաչաձև հատակագծով, երկարիկ աշտարականման մի կառուցվածք է: Շինության անկյունային ծավալների յուրահատուկ մշակումը, ներքևում ստալակտիտավոր խորշերի ձևով, իսկ վերին մասում՝ բազմակյուն, պատերի սրբատաշ հարթությունների ձակ-

տոնային ավարտվածքը, ինչպես նաև ամբողջ հուշարձանը պատկող նրբագեղ սյունաշարը՝ վրանաձև գազարով, պանգավառանը՝ հողորդում է ձևերի բացառիկ ինքնատիպություն: Հուշարձանի երկրորդ հարկի պանգավածող ծավալները, որոնք հատվում են սյունավոր որմնանցքներով, առաջացնում են հակադրական փոփոխություններ վերջին հարկի ներքին ձևերի հետ: »

Հաղբատի աչքի ընկնող կառուցվածքը սեղանատունն է (13-րդ դ.): Սա ուղղանկյուն հատակագծով ներքին տարածությամբ երկու հատվածի տրոհված շենք է, որտեղ իր-սր հատող կամարները կապում են ծածկի հետաքրքիր համակարգ: Այդ հատվածներն անշատված են երկու հոծ սյուներով, որոնք միաժամանակ իրենց վրա են կրում կամարները և ծածկի ողջ համակարգը:

Հուշարձանախմբի հյուսիսային մասում պարզապես մոտ կանգնած են երեք իրար նման կառուցվածքներ, թաղակապ ծածկով ուղղանկյուն մատուռը՝ արևմտյան կողմից ցածր մուտքով, որի վրա կանգնեցված են խաչարձանները: Այս հուշարձանի ձակարկները, քիվերը, ինչպես նաև բուն խաչքարերն ու նրանց պատկերադրանքները ծածկված են նրբաշիւս, մեծ վարպետությամբ կատարված քանդակավարդերով, որոնք հակադրական փոփոխություն են առաջացնում վանքի կառուցվածքների հարթ ու փոսայ մակերեսների համեմատությամբ: Այդ կառուցվածքը Քուրդ իշխանների դամբարանն է և կառուցվել է 13-րդ դարի առաջին քառորդին:

Հաղբատի տարածքի վրա, հուշարձանախմբի պարսպից դուրս պահպանվել են մի քանի այլ ուշագրավ հուշարձաններ՝ եկեղեցիներ ու խաչարձաններ, ինչպես նաև գլխավոր մուտքից դեպի արևելք այժմ էլ գործող ցածրուրդ, որը կառուցել է Հովհաննես արքեպիսկոպոսը 1258 թ.: Այս շենքը ծավալվում է լայնությամբ և կարգավոր մի համակարգ է՝ ձակարկի վրա երկու հարյուրներով, որոնց վրա իսնգեղում է հուշարձանի ամբողջական ձակարդը: Պատմական աղբյուրի ստանդարտ շուրջ, բխելով գեղատեսիլ Լուի տարի ընդերքից, հոսում է պատի եռահանությունը ձգվող քարե ավազանի միջով:

Հուշարձանախմբի հակադիր, արևմտյան ծայրին կանգնած է ոչ մեծ չափերի, նրբագեղ ձևերով ու փոսայ մանրամասներով ու Աստվածածին եկեղեցին, որը կոչվում է նաև «Ջգրաշեն» և կառուցվել է 1195 թ., ունի Սեբանյի ձեռքով: Մի այլ

խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցի՝ «Կուսանաց անապատը» գտնվում է Հաղբատ գյուղի արևելյան ծայրին: Այն կառուցվել է իսլամաբար մինչև 13-րդ դարը:

Հաղբատի մերձակայքում պահպանվել են մինչև մեր օրերը մի շարք այլ հուշարձաններ ևս, որոնցից առավել նշանավոր է Կայան-բերդ հյուր ամրոցը: Կանգնած լինելով լեռնային բարձրավանդակի դժվարանցանելի հատվածի վրա, լեռնային Դեբետ և Ժվվան գետակներով առաջացած կիրճերի արանքում, Կայանբերդ ամրոցը Հաղբատի վանքի համար իբրև պատվար է ծառայել՝ օտարերկրյա արշավանքների ժամանակ:

Սահման է Հաղբատի ճարտարապետական հուշարձանախմբերը 1953—57 թթ. ընթացքում վերանորոգել է Պետշիխի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչությունը (այն ժամանակ՝ Հայկ. ՍՍՀ Միկիտորենի ավետի ճարտարապետության գործերի վարչություն): Այդ աշխատանքների ընթացքում վերականգնվեցին հուշարձանների անհետացած կամ հողմահարված սղորատաշ երեսպատերը, որոնք այդ պատճառով պզալի վտանգ էին ներկայացնում շինությունների կաշնության համար: Այնուհետև ամենուրեք վերանորոգվեցին շենքերի քարե տանիքները, որի շնորհիվ կանխվեց ջրերի մշտական հոսքը դեպի ծածկերը և վերականգնվեց նրանց սկզբնական տեսքը: Առավել մանրակրկիտ վերականգնվեցին պատմական աղբյուրները, հատկապես Սահանի աղբյուրը: Որտեղ լիովին վերաշարվեց և ամբողջ ծածկը:

Եվ վերջապես հուշարձանախմբի տարածքի վրա կատարված մի շարք բարեկարգման աշխատանքների շնորհիվ անձանաչեկոթին բարեփոխվեց նրանց արտաքին տեսքը: Այսպես, Սահանի վանքի մերձակայքից հանվեցին բնակելի խաբիտ, անբարետես տնակները, շարվեցին նոր հենապատեր և արտաքին աչքիսպներ, կառուցվեցին քարե սղորատաշ նստարաններ, կատարվեցին կանաչապատման աշխատանքներ և այլն:

Պարիսպների վերանորոգում և կանաչապատում է կատարված նաև Հաղբատի վանքում:

Այսպիսով, Հաղբատի և Սահանի հուշարձանախմբերի առանձին շինությունների վերանորոգումները և ամրացումները մեծ չափով կախված են նրանց հնարավոր ավերումների, վերականգնում սկզբնական տեսքը և սպասվում նրանց հետագա գոյությունը:

В Туманянском районе Армянской ССР сохранилось значительное число выдающихся архитектурных сооружений, мемориальных памятников, хачкаров¹, а также крупных ансамблей, принадлежащих различным эпохам древнеармянского зодчества.

В древности этот район, в иных своих границах, назывался Дзорапором и составлял один из округов исторического Гугарка, а после распада последнего входил в округ Ташира. В X—XIII веках в пределах Гугарка образовалось подвластное Багратидам Ташир-Дзорагетское царство, называвшееся также Кюрикидским, по имени Гургена (Кюрика), сына армянского царя Ашота III (953—977).

Первоначально столицей царства был город Самшви́льде, затем Лори—город, основанный в 1064 году.

Территория Ташир-Дзорагетского царства в период ее длительной исторической жизни служила ареной непрерывных столкновений, в частности, во времена нашествий сельджуков (XI—XIII вв.), монголов (XIII в.) и т. д. Именно вследствие такой исторической судьбы она оказалась богатой многими памятниками крепостного строительства—Лори-Берд, Кая-Берд, крепости Ахтала, Седви и др.

Культурно-историческая жизнь Ташир-Дзорагета в то время развивалась в тесном контакте с простиравшимся южнее Шираком, где находилась столица Армении—широкоизвестный в средневековье город Ани.

Нынешний Туманянский район, сохранивший многие памятники минувших веков, свидетельствует о значительном уровне культуры своего прошлого. Прежде всего это касается архитектуры, среди памятников которой выделяются постройки Сананна, Ахпата, Ахталы, Одзуна, Кобайра, Каян-Берда и др.

Это—светские сооружения, мосты и крепости, а также культовые и мемориальные памятники VI—XIV вв. как отдельно стоящие, так и большие хорошо развитые ансамбли. Среди последних особенно выделяются знаменитые монастырские комплексы Сананн и Ахпат, схожие между собой общими судьбами исторической жизни.

Оба эти комплекса, кроме того, тесно связаны с историей Армении и именами выдающихся деятелей армянской культуры и общественной жизни. В числе их был великий поэт и музыкант Саят-Нова, детство и годы школьного обучения его прошли в Сананне. Работал он в качестве ключаря ризничного монастыря в Ахпате.

¹ Хачкар — крест-камень.

По преданию, в Сананне развернул свою деятельность выдающийся ученый средневековья Григорий Магистр, аудиторией которого принято называть узкое и вытянутое помещение в застройке монастырского комплекса, между церквями Аствацацин и Аменаприкч.

Оба комплекса, несущие на своих стенах богатейшие надписи, представляются каменными книгами летописи армянской истории.

Время возникновения монастырских комплексов в Армении совпало с развитием здесь городской жизни, на многих ее транзитных международных торговых магистралях бурно росли города и среди них Ани, Арци, Карс. Это было время, когда в стране с расцветом светской жизни появляются также большие и мощно укрепленные феодальные замки.

Именно тогда, как бы в противовес этим светским центрам, уединенно, вдали от городов и оживленных дорог, среди живописных горных вершин и бесшумных долин появились монастырские комплексы. Последние, возникнув в конце X века, уже спустя три столетия окончательно оформляются в виде крупных ансамблей.

САНАНСКИЙ АРХИТЕКТУРНЫЙ АНСАМБЛЬ

Извилистая пешеходная тропинка, ведущая из города Алаверди к Сананскому комплексу, пересекая бурный Дебет, поднимается вверх на плато по очень живописной и почти отвесной базальтовой скале.

На отрезке этого пути, в черте города Алаверди, через реку Дебет перекинут древний мост, ныне именуемый Сананским. Он построен в конце XII века армянской царицей Ванеси. Этот каменный однопролетный арочный мост (17,50 м), образуя ступенчатые переходы своих форм и органично увязываясь с базальтом береговых скал, гармонично вписывается в окружающую природу.

Известны, например, монастыри в Татеве, Мармашене, Гошаванке, Хцконке, Кечарисе, Гегарде и др.

Почти все они, как правило, включали в себя, кроме культовых, светские постройки: жилище, производственные и учебные здания, часто именуемые университетами. Среди них в средневековой Армении славятся университеты при Татевском и Гладзорском монастырях, а также, как гласит предание, учебное заведение Григория Магистра в Сананне.

Ныне Туманянский район с центром в Алаверди — бурно растущий промышленный район Армянской ССР. Изюм в день покоряются строителям высокие горы Лорийского ущелья, а город Алаверди растет и превращается в крупный промышленный центр республики. Он застраивается промышленными сооружениями, общественными зданиями, детскими, больничными, спортивными, торговыми зданиями и жилыми массивами.

Раскинутый среди могучих гор, от их подножья и до вершин, Алаверди как бы вздымается вверх, оставляя далеко внизу густые облака и дополняя живописную картину ущелья архитектурой своих новостроек.

Простояв многие века и теперь пропускающий современный многотонный транспорт, мост не внушает опасения за свою прочность. Помимо своих архитектурных качеств он является собой блистательный памятник конструктивной мысли своего времени.

За мостом и дорогой, пробитой в отвесной скале, с раскинутого наверху плато открывается величественная панорама Сананского монастыря, четко выделяющегося на фоне гор Чатындаг.

Комплекс включает в себя церкви, притворы, гробницы, колокольни, галерею, книгохранилище, родник, мемориальные памятники.

ки—хачкары, крепостную стену. Эти памятники воздвигались на протяжении четырех с половиной столетий.

Несмотря на такой весьма большой отрезок времени, в течение которого формировался комплекс, в конечном счете был создан архитектурный ансамбль, характеризующийся единством и гармоничностью своих чередующихся аспектов.

Монастырь был основан в X веке при царе Аббасе Багратуни, по преданию, армянским духовенством, в свое время изгнанным из Византии императором Романосом I за отказ принять халкедонизм и присоединиться к византийской церкви. Об этом сообщают историки XIII века Киракос Гандзакеси и Вардан.

Первой была заложена церковь Аствацацин (Богородицы), впоследствии ставшая ядром Санайнского ансамбля.

По своему наружному контуру церковь имеет прямоугольный план и крестообразный интерьер, по ее углам, как это характерно для данного типа построек, устроены хораны (приданные восточнее, в свое время впоследствии перестроенным куполом, она представляет хорошо известный в армянской архитектуре тип крестово-купольной церкви, в дальнейшем получивший большое развитие и широкое распространение в Армении.

В процессе последующего развития Санайнского ансамбля Аствацацин оказалась в застройке комплекса новых сооружений.

После Аствацацин несколько позднее была сооружена церковь Аменаприкч (Воскресения) — самая большая постройка комплекса, воздвигнутая в 966 году армянской царшей Хосровануш при содействии ее супруга Ашота Милостивого.

По своим архитектурным формам церковь Аменаприкч, как и предыдущая постройка, представляет собой тип крестово-купольной церкви.

В дальнейшем она становится главным сооружением всего Санайнского ансамбля и подобно тем аналогичным постройкам, которые доминируют в армянских монастырях.

Аменаприкч возвышается над остальными сооружениями комплекса.

Фасады Аменаприкча имеют парные полуколонны с декоративной аркадой, хорошо сохранившиеся на восточной и, отчасти, южной стенах.

Эти фасады в последующие века подвергались реставрации, во время которой местами были ликвидированы парные полуколонки и стены приобрели теперешний вид.

Продолжительная историческая жизнь памятника как функционирующего сооружения оставила на нем следы и других реконструкций, особенно отчетливо отразившихся в интерьере. Это касается северной и южной арок, несущих купольную систему, а также основания южного выступа абсиды. Более основательной реконструкции подвергся купол церкви. Следует отметить, что стены интерьера были покрыты богатой росписью, о чем говорят остатки их фрагментов.

Высоко на восточном фасаде памятника, почти под щипцом, хорошо сохранилась в прямоугольной нише скульптурная группа Кюрике и Смбата, поддерживающих модель сооружения. Это им, своим наследникам, Хосровануш посвятила церковь. Имеющаяся над ними надпись, представляющая их царями, по-видимому, сделана позднее, когда они были уже таковыми—Смбат в Ани, Кюрике в Лори.

Восточнее ц. Богородицы в 1061 г. был построен третий памятник комплекса — церковь Григория. Это небольшое сооружение по наружному очертанию плана имеет круг и обрисовывающий своими абсидами крест в плане интерьера.

В целом памятник представляет тип архитектурного сооружения, известного под названием тетраконха. Наружные его формы оживлены чередованием в пролетах декоративных аркад, ниш и вытянутых щелевидных окон, завершенных бровками.

На памятнике довольно определенно различимы следы основательных реконструкций, которым он подвергся. Об этом свидетельствуют

вует снос с фасадов верхних частей парных декоративных полуколонн.

В процессе этих переделок, произведенных в 1652 году, как гласит об этом сохранившаяся строительная надпись, по-видимому, была реконструирована и вся купольная система сооружения, какой она представлена в своем наличном виде. Теперь подкупольные арки и несущие их пучкообразные полуколонны придают этому миниатюрному, изящному интерьеру заметную динамическую устремленность по вертикали.

В 1063 году царица Грануш пристроила к церкви Григория сооружение, представляющее монастырское книгохранилище, к которому впоследствии, в XIII веке, была придана с юга галерея с арочными проемами.

Книгохранилище, квадратное в плане, завершено оригинальной системой перекрытия. Ее остов составляют перекрещивающиеся арки, опоры которых в виде полуколонн установлены у стен, в их средних частях. Книги размещались в нишах, устроенных в толще мощных стен.

Все эти разрозненно стоящие сооружения Санаинского комплекса спустя полстолетие были объединены в единый ансамбль путем пристроек к ним двух больших смежных притворов, органично связавших их между собой. Притворы, как правило, всегда примыкают вплотную к западным фасадам храмов и составляют как бы начало их пространственного построения. Эти уникальные постройки средневековой армянской архитектуры являлись полусветскими-полукультовыми сооружениями, предназначенными как для нужд захоронений, так и для общественных собраний, обсуждавших проблемы светской жизни.

Первый притвор Санаинского комплекса, примыкающий к западному фасаду церкви Аменаприкч, построен зодчим Жамайром в 1181 году.

Притвор примечателен своим интерьером, представляющим собой четырехколонное помещение, завершенное куполом с центральным верхним освещением. В архитектуре притвора

выделяются стройные колонны с шарообразными капителями, а также потолки размером 2,06×2,02 метров, выложенные из камня. Архитектурные формы притвора выдают свой прототип—залу жилых построек армянского народного зодчества (гяхатун).

Следующий притвор, или предпритвор, построен в 1211 году Ваче Вачутяном западнее церкви Богородицы. Его внутреннее пространство состоит из трех нефов, которые покрыты сводами, покоящимися на приземистых колоннах. Устроенные со стороны фасада широкие проемы пропускают обильный свет в интерьер, в котором имеются погребения и немало надписей на стенах, составляющих богатый эпиграфический материал монастыря.

Продолжение интерьера — пространство между церквями Богородицы и Всеспасителя—имеет ниши в продольных стенах, предназначенные для сидения. По преданию, в этом помещении находилась академия Григория Магистра, где знаменитый ученый армянского средневековья читал свои лекции.

К северо-западному углу предпритвора примыкает колокольня комплекса, построенная в XIII веке. Это трехъярусное, квадратное в плане, монументальное сооружение, завершенное ротондой, возвышается над всем ансамблем.

Кроме указанных построек, составляющих основное ядро ансамбля, на территории монастыря и на ближних к нему подступах имеются и другие. К ним относятся усыпальница Спасаларов и церковь св. Арутюна, представляющие цельные сводчатые сооружения.

Примечательны и хачкары, эти великолепные образцы искусства резьбы по камню, характерного для средневековой Армении. На территории монастыря сохранилось несколько таких хачкаров. Среди них по своему композиционному построению выделяется хачкар-памятник Григору Тутеворди, поставленный в 1184 году к северу от церкви св. Арутюна. Из других хачкаров, расположенных на территории комплекса и села, выгодно отличается изяществом исполнения хачкар Саргиса,

стоящий перед фасадом на фоне мощных стел предпритвора. Мельчайшие плетения орнаментов хачкаров, как бы вкрапленных в рисунок, усиливают впечатление монументальности всего комплекса.

В селе Санаин, в его западной части, имеется интересный по своим наружным формам родник, построенный в 1255 году монахом Мхитаром, о чем говорит оставленная им надпись. Мхитар сообщает, что для сооружения родника он принес в дар «100 серебряных». Это—прямоугольное в плане сооружение, вытянутое вдоль фасада и раскрытое двумя

арочными проемами. Опорой последних в центральной части фасада служит круглая в сечении колонна. Отсюда из недр Чатын-дага выходит студеный родник.

Богатство села Санаин в архитектурно-историческом отношении определяется также целым рядом других памятников, среди которых примечательны две маленькие часовни: св. Саргиса (в северо-западной части села) и св. Карапета (в западной части села), возвышающиеся на холме и живописно завершающие его силуэт.

АХПАТСКИЙ АРХИТЕКТУРНЫЙ АНСАМБЛЬ

Ахпатский монастырский комплекс—второй крупный архитектурный ансамбль на территории Туманянского района. Воздвигнутый на высоком плато, он окружен причудливыми складками Лорийских гор, вершинами Сурб-луса и Теруакана. Эту впечатляющую картину дополняют ущелья Каян-берд и Сегик-дзор с их быстротекущими горными речками Сегик и Каян.

Как и в Санаине, историческая жизнь Ахпата начинается с незапамятных времен, о чем свидетельствуют найденные здесь богатые археологические материалы.

Ахпатский архитектурный комплекс был основан в 976 году, спустя 10 лет после основания санаинских церквей Аменапркич и Асгвацацин.

Оба комплекса уже в первые десятилетия своего существования стали известными монастырскими центрами исторической Армении. Особенною их является то, что на протяжении ряда веков они формировались в одинаковых географических, климатических и социально-экономических условиях. Именно поэтому оба комплекса в конечном результате оказались схожими между собой по составу своих сооружений, по размерам, пространственным построениям и архитектурному выражению.

Ахпатский монастырский комплекс состоит из культовых и светских построек, обнесенных крепостной стеной со своими башнями и двумя входами. Главный вход устроен в отрезке восточной части стены. Наиболее значительным памятником ансамбля и первым по времени сооружением является церковь Сурб-Ншан (976—991 гг.). Основанная царицей Хосровануш, женой Ашота III Багратуни, она была посвящена ее сыновьям Гургену и Смбату.

Имеющееся здесь скульптурное изображение братьев представляет ктиторскую группу с моделью храма в руках. Так их запечатлел зодчий в нише на восточном фасаде под фронтоном.

Архитектурные формы храма Сурб-Ншан напоминают известный в древнеармянском зодчестве тип купольного зала, в нем заметно стремление зодчего придать внутренним объемам вертикальную устремленность.

В XIII веке интерьер церкви был покрыт богатой росписью, от которой теперь сохранились остатки из двух одновременно наложенных слоев. Среди этих фрагментов выделяется написанный на южной стене портрет Хутлу бути, сына Амир-Спасалара Садуна, которому в 1273 году был поставлен хачкар в галерее у северного входа церкви.

Памятник Сурб-Ншан на протяжении сво-

его длительного существования часто обновлялся, о чем свидетельствуют оставшиеся на нем следы. В 1016 году был отремонтирован его купол, пострадавший от землетрясения. Затем появились приделы-хораны. В северо-восточный придел через некоторое время была встроена дверь в интерьер церкви, пробитая в западной стене придела, точно так, как это сделано в аналогичном приделе сананнской церкви Аменапркич.

К церкви Сурб-Ншан с западной стороны пристроен большой притвор, представляющий собой одну из самых примечательных построек данной архитектурной формы. Впоследствии, в 1208—1210 гг., притвор был реконструирован настоятелем монастыря Ованесом Хаченаци, в связи с чем не все его формы представляются изначальными. Еще в 1185 году по указанию Майрам, дочери царя Кюрика III, на месте ныне существующего притвора была построена родовая усыпальница кюрикидских царей. Теперь от этой усыпальницы сохранились лишь те объемы, которые выступают со стороны северной и южной стен существующего притвора. В дальнейшем проемы в изначальных стенах строители заложили до начала арок, замуровав таким образом колонну.

Внутреннее пространство притвора, созданное при Ованесе Хаченаци, имеет весьма оригинальное решение архитектурно-конструктивных форм. Конструктивный остов его перекрытия составляют перекрещивающиеся парные арки, покоящиеся в восточной части на выступающих из стен полуколоннах, в западной части—на двух отдельно стоящих колоннах.

При входе в притвор можно видеть, что эти две колонны, как бы расступаясь, пропускают зрителя в обширный интерьер, развитый в поперечном направлении. Перед зрителем выступает также широко раскинутый западный фасад церкви Сурб-Ншан со своим богато оформленным входом. По обе его стороны симметрично расположены хачкары и открытые лестницы, ведущие в приделы второго этажа. Все это создает торжественность восприя-

тия архитектурных форм. С одной стороны эти формы развиваются в глубиннопространственном направлении, зрительно завершаясь абсидой через входной проем церкви, а с другой, что особенно подчеркнуто,—в вертикальном направлении. Так, на квадрате с перекрещивающимися арками повторяется та же конструктивная система арок, а квадрат, образованный теперь уже этими последними, завершается небольшим купольным пространством.

Таким образом, развитие внутреннего пространства притвора создает интересные переходы архитектурно-конструктивных форм по вертикали. Особую выразительность придают им пучкообразные колонны и элементы входной двери, имеющие вертикальную устремленность.

Данная конструктивная система перекрытия в виде перекрещивающихся арок нашла свое применение и в сооружении книгохранилища, как и во многих аналогичных памятниках других районов Армении (трапезная Агарцина, притворы Хоракерта, Мшкананке и др.).

Притворы, будучи полукультовыми-полусветскими сооружениями, по традиции служили местом захоронения, большей частью на уровне отметки пола.

С северной и восточной стороны церкви Сурб-Ншан, кроме притвора, пристроены сводчатые коридоры, ведущие наружу. Северный коридор, построенный в XIII веке, являлся усыпальницей Кюрикидов и высшего духовенства. Здесь на высоком постаменте, образующем часовню, установлен хачкар Всеспасителя (1273 год), с обратной стороны покрытый стропильными надиписями.

В застройку Ахпатского комплекса, как и в Сананне, вошло здание книгохранилища для древних рукописей. Это квадратное в плане сооружение, перекрытое перекрещивающимися арками с центральным световым отверстием, образующим снаружи шатер, повторяет формы притвора. Рукописи находились в нишах, устроенных в толще стен.

По всей вероятности, книгохранилище являлось и местом, где создавались сами рукописи. Известно, например, что в Ахпате в XII—XIII веках работала целая плеяда замечательных художников-миниатюристов, занятая оформлением книг. Ахпатские миниатюристи славились своим индивидуальным почерком, своей школой, одним из ярких представителей которой был известный художник Маркар.

На территории Ахпатского монастыря к основной группе сооружений с северной стороны примыкает другая постройка, здание Амазаспа (1257), названное так по имени его строителя, епископа и настоятеля монастыря. Квадратное в плане, оно имеет лаконично решенный фасад, щипцовое завершение по всей ширине и усеченный купол на очень низком барабане. Перекрытие здания с его купольной системой поддерживается четырьмя колоннами. С восточной стороны с ним связано продолговатое помещение—часовня с двускатным перекрытием.

По-видимому, здание Амазаспа имело светское назначение и, как полагают, служило также потребностям духовной школы.

В группу памятников Ахпатского комплекса входят еще две церкви: Богородицы (крестообразная в плане, построенная княгиней Хатун) и крестовокупольная св. Григория, стоящая южнее притвора (1005 год). Отсутствие в архитектурных формах церкви св. Григория купола и наличие двускатного перекрытия говорит о том, что памятник перенес коренную реконструкцию, вероятно, в 1211 году, когда его обновлял Ованес Хаченаци.

С восточной стороны к комплексу примыкает знаменитое сооружение Ахпатского ансамбля — здание колокольного, построенное в 1245 году епископом Ованесом и его братом, уже упоминавшимся Амазаспом. Колокольня представляет собой крестообразное в плане двухъярусное сооружение башенного типа. Своеобразная обработка угловых объемов здания в виде ниш в нижней части и многоугольника в верхней части, щипцовое заверше-

ние фасадных плоскостей и изящная ротонда с шатровым верхом придали колокольне весьма оригинальную форму. Массивные объемы здания второго яруса, прорезанные высокими проемами с колонной между ними, создали их контрастное сочетание.

Не менее выдающимся сооружением Ахпатского комплекса является трапезная (XIII в.). Это — прямоугольная в плане постройка с внутренним пространством в виде двух идентичных отсеков, в которых перекрещивающиеся арки определяют интересную систему перекрытия. Отсеки разграничены двумя колоннами, несущими арки и системы перекрытия.

В северной части комплекса у ограды стоят также три идентичных сооружения, прямоугольных в плане, со сводчатым перекрытием и низким проходом с западной стороны. Все они завершены хачкарами. Фасадная их сторона, карнизы, как и хачкары со своими постаментами, покрытые орнаментом, выступают в контрастном сочетании с лаконичными стенами памятников комплекса.

Все эти сооружения являлись мавзолеями рода князей Курд и относятся к первой четверти XIII века.

На территории Ахпата, вне ограды комплекса, сохранилось еще несколько примечательных памятников-церквей и хачкаров, а также донные функционирующий родник, построенный восточнее комплекса архиепископом Ованесом в 1258 году.

Родник представляет собой трехпролетную арочную систему с двумя колоннами по фасаду, завершеному единым фронтоном. Ступенчатая вода родника, идущая вдоль стены по широкому корыту, выходит из недр живописной горы Луснар.

На противоположной западной окраине комплекса стоит небольших размеров, изящная по своим формам и деталям церковь Богородицы или «Джграшен», построенная в 1195 году некоей Салмой.

Другая церковь, крестово-купольная в плане, находится на восточной окраине села. Именуется она «Кусанац анапат» — «Девичьей

пустыней». Построена, предположительно, до XIII века.

В окрестностях Ахпата сохранился еще ряд памятников, среди которых выделяется мощная крепость Каян-берд. Расположенная на удобном горном плато, между ущельями горных речек Дебет и Живан, Каян-берд служил оплотом Ахпата в борьбе с иноземными захватчиками.

В 1953—1957 гг. управление Госстроя по охране и реставрации памятников восстановило поврежденные части Санаинского и Ахпатского архитектурных комплексов, представлявших опасность для их конструктивной устойчивости. Почти повсеместно отремонти-

рованы каменные кровли, предотвращена течь в перекрытиях, восстановлен их первоначальный вид. Особенно детальной была реконструкция родников, в частности, Санаинского, в котором полностью восстановлено перекрытие с его фронтоном по фасаду. Некоторые работы по благоустройству, в частности, зеленые насаждения, изменили внешний облик комплексов. Снесены ветхие жилые постройки, возведены подпорные стены и общая наружная ограда, устроены каменные скамейки.

Все это обезопасило возможное разрушение памятников, продлило историческую жизнь ценнейших архитектурных комплексов в Санаине и Ахпате.

De nombreux monuments de l'architecture arménienne, des forteresses, des monastères, des khatchkars (stèles ornées d'une croix) élevés à diverses époques de l'histoire, ont été conservés dans la région de Toumanian de la R.S.S. d'Arménie.

Anciennement, cette région qui s'appelait Dzoraphor, constituait une des provinces du Gougark qui, plus tard, fut reliée au Tachir. Au Xe et XIIIe siècles, le massif du Gougark devint le royaume arménien du Tachir-Dzoraget ou encore royaume de Kurik en l'honneur du prince Gourgen (Kuriké) fils du roi Achot Bagratouni (953—977) qui avait fondé le royaume.

La ville de Chamchouldé devint la première capitale du royaume de Kurik. Par la suite, en 1064, ce fut la ville de Loré.

Le vaste royaume de Tachir-Dzoraget fut le théâtre de plusieurs batailles et fut ravagé par plusieurs invasions en particulier par celles des Turcs seldjoukides (XIe—XIIIe siècles) et celles des Mongols.

C'est de cette époque troublée de son histoire que datent les nombreux monuments de l'architecture militaire comme les forteresses de

Lori et de Kaġan-berd, les châteaux forts d'Ahhtala et de Sedvi.

Le royaume de Tachir-Dzoraget avait des relations économiques et culturelles étroites avec le Chirak qui s'étendait plus au sud et où la capitale de l'Arménie médiévale, la célèbre Ani, était en plein épanouissement.

La région actuelle de Toumanian a conservé au cours des siècles de nombreux monuments qui témoignent du haut niveau culturel atteint par notre peuple surtout dans le domaine de l'architecture. Certains monuments sont des œuvres remarquables de l'architecture classique arménienne (Sanahin, Haghat, Akhtala, Odzoun, Khobalr, Kaġan-berd et autres).

Parmi ces ouvrages on distingue particulièrement des constructions civiles et militaires comme par exemple des châteaux forts, des ponts, des palais, des fontaines, des bibliothèques, et des constructions religieuses érigées seules ou formant de grands ensembles qui atteignent un haut degré de perfection. Parmi ces derniers, on remarque particulièrement les ensembles monastiques de Sanahin et de Haghat, œuvres admirables de l'architecture

médiévale arménienne. Peu éloignés l'un de l'autre, ils connurent, tout au long de l'histoire, un sort commun. Beaucoup d'événements historiques, beaucoup de noms de savants, hommes de lettres et autres sont reliés aux monastères de Sanahin et Haghat. Parmi eux, on trouve le grand poète et musicien Safat Nova dont l'enfance et les années scolaires s'écoulèrent à Sanahin et qui passa les dernières années de sa vie à Haghat comme sacristain. D'après la tradition, c'est au monastère de Sanahin que le célèbre savant du Moyen Âge Grigor Magistros aurait accompli la plupart de ses travaux et jusqu'à maintenant on peut voir entre les églises Notre Dame et Saint Sauveur la salle d'études longue et étroite où aurait professé le savant.

Les pierres des murs des monastères de Sanahin et Haghat sont couvertes d'inscriptions gravées au cours des siècles, véritables livres de pierre renfermant de précieuses indications concernant l'histoire de l'Arménie médiévale.

L'apparition de grands monastères coïncide avec le développement intense de la vie urbaine quand, au croisement des grandes routes, s'épanouissaient les villes d'Arménie telles Ani, Artzin, Kars et autres. C'est à cette époque que les princes font construire d'imprenables forteresses et châteaux forts.

C'est à cette époque même, comme par opposition à ces centres bruyants, que loin des villes et des routes animées, isolés au sein des montagnes ou dans des vallées paisibles, on édifia des monastères. Fondés au début du Xe siècle, ceux-ci se développèrent intensément par la suite et déjà, 3 siècles plus tard, ils acquirent leurs formes définitives de grands ensembles. Les plus célèbres de ces monastères sont Tathev, Marmachen, Gochavank, Ktzkonk, Ketcharis, Geghard et autres.

De nos jours, la région de Toumanian, avec comme centre la ville d'Alaverdi, est une des régions industrielles de l'Arménie qui se développe avec le plus d'intensité. De jour en jour les bâtisseurs envahissent de plus en plus la vallée encaissée du Lori. De jour en jour, la ville d'Alaverdi s'épanouit en devenant un des grands centres industriels de la république.

La ville s'étend sur les rives du Débet et on y voit partout s'élever de nouvelles usines, des édifices publics, des écoles, des hôpitaux, des palais des sports, des centres commerciaux, des quartiers résidentiels.

Etalé aux pieds des montagnes, Alaverdi s'élance vers leurs sommets laissant en bas, dans la vallée, les nuages épais, ornant de ses belles constructions le paysage pittoresque du massif montagneux.

LES MONUMENTS ARCHITECTURAUX DE SANAHIN

La route sinueuse qui mène d'Alaverdi au monastère de Sanahin traverse l'impétueux Débet et se frayant un passage parmi les rochers escarpés, grimpe jusqu'au plateau qui s'étend en face. Juste en quittant Alaverdi, la route emprunte un vieux pont qui enjambe le Débet, c'est le pont historique de Sanahin qui fut construit vers la fin du XIIe siècle par la reine de Kurik Vanéni. Ce pont en arc, à une seule travée, d'une longueur de 17,50 m., grâce à sa forme en gradins s'harmonise admirablement bien avec le paysage environnant.

Supportant fièrement le poids des siècles passés aussi bien que les poids lourds modernes, la solidité du pont n'inspire aucune crainte. De ce point de vue, le pont de Sanahin est non seulement un admirable monument architectural mais aussi un monument qui reflète l'esprit ingénieux de son temps.

Après avoir passé le pont, la route en lacet monte jusqu'au plateau qui domine la rive gauche du Débet. De là on découvre le panorama splendide du monastère de Sanahin se détachant sur le fond du mont Tchathindagh.

Plusieurs églises, des gavits (sorte de grand narthex qui précède le portail des églises arméniennes), des tombeaux, un clocher, une salle à colonnes, une bibliothèque, une fontaine, des monuments commémoratifs, des khatchkars, des murs d'enceinte dont la construction demanda quatre siècles et demi, se sont conservés au monastère de Sanahin et nous sont parvenus.

Bien que la construction du monastère de Sanahin dura plusieurs siècles, l'ensemble représente une forme architecturale originale qui frappe par l'unité et l'harmonie de ses constructions.

Le monastère de Sanahin a été fondé au Xe siècle sous le règne d'Abbas Bagratouni. On attribue sa fondation à des religieux arméniens exilés de Byzance par l'empereur Romain I pour ne pas avoir embrassé le chalcédonisme et avoir ainsi refusé de s'unir à l'église byzantine. Ce fait est rapporté par les historiens arméniens du XIIIe siècle Kirakos Gantzakétsi et Vardan Aréveltis et par une inscription gravée sur un khatchkar découvert récemment à Haghpats.

Les religieux arméniens émigrés de Byzance fondèrent l'église Notre-Dame, première construction du monastère de Sanahin qui devint, par la suite, le noyau de l'ensemble monastique.

De l'extérieur l'église Notre-Dame a la forme d'un rectangle tandis que de l'intérieur elle prend la forme d'une croix avec à chaque angle, une chapelle à deux niveaux. Sous cet aspect et avec sa coupole reconstruite plus tard, l'église représente le type même des églises à coupole à intérieur en forme de croix si communes dans l'architecture classique arménienne et si répandues dans l'Arménie médiévale.

Plus tard, l'église Notre-Dame est entourée par de nouvelles constructions élevées dans l'ordre suivant.

Quelques dizaines d'années après la construction de l'église Notre-Dame, la reine d'Arménie Khosrovanouch à l'aide de son mari

le roi Achot, fit élever en 966 l'église Saint Sauveur. C'est le plus grand édifice du monastère.

D'après son style architectural, c'est une église à coupole à l'intérieur en forme de croix, tout comme la précédente.

L'église devient plus tard l'édifice principal du monastère, elle s'élève au-dessus des autres constructions et les domine.

Les façades de l'église en pierres taillées, sont ornées de demi-colonnes surmontées d'arcades. Ces ornements sont restés intacts sur la façade orientale et le sont restés en partie sur les murs de la façade sud.

Plus tard ces façades ont été reconstruites et, en plusieurs endroits, on n'a pas refait les demi-colonnes et les murs ont pris l'aspect qu'ils ont actuellement.

Tout au long des siècles, on n'a cessé de célébrer le culte dans l'église et cela n'a pu ne pas laisser de traces à l'intérieur aussi. Les travées sud et nord soutenant la voûte ainsi que la base de l'autel principal ont subi des changements. A l'intérieur, les murs étaient recouverts de magnifiques fresques dont seuls quelques fragments ont subsisté.

Sur la façade orientale de l'église, presque sous la frise, on peut voir dans une niche les statues de Kurik et Smbat, debout, tenant dans leurs mains la maquette de l'église. C'est à eux, princes héritiers que leur mère, la reine Khosrovanouch avait dédié l'église.

L'inscription qui se trouve au dessus des statues et qui présente Smbat et Kurik comme des rois, a sans doute été gravée plus tard quand Smbat occupait le trône à Ani et Kurik à Lori.

Au sud de l'église Notre-Dame, on édifie en 1061 l'église St. Grégoire. C'est un édifice de petite dimension, de forme ronde, à l'intérieur quatre autels lui donnent une forme de croix.

Ainsi l'église St Grégoire d'après son style architectural représente le type même des églises à quatre absides.

Les murs extérieurs de ce joli petit édifice sont ornés d'arcades, de niches, et les fenê-

tres, hautes et étroites, sont couronnées par une bordure. On remarque très bien les traces des travaux de reconstruction qui ont été effectués plus tard. Par exemple on a enlevé la partie supérieure des deux arcades qui ornaient chacune des deux façades de l'église. Pendant les travaux de restauration effectués en 1652, comme le témoigne une inscription lapidaire, on a refait toute la coupole qui, par suite, a revêtu son aspect actuel. A l'intérieur, les travées de la coupole soutenues par des piliers en forme de faisceaux, lui communiquent un air d'élanement et d'élégance.

En 1063, la reine Hranouch fit construire tout contre l'église Saint Grégoire la bibliothèque du monastère de Sanahin. Plus tard, du côté sud, on lui ajouta la salle à colonnes.

La bibliothèque est un édifice de forme rectangulaire dont la voûte a une forme tout à fait originale. Elle est formée d'arches qui se touchent et qui s'appuient sur des piliers qui prennent naissance dans la partie centrale des murs. Les manuscrits étaient rangés dans des niches spéciales pratiquées dans l'épaisseur des murs en briques.

Un demi siècle plus tard, les différents édifices du monastère sont reliés entre eux par deux grands gavits (narthex).

Les gavits des églises arméniennes étaient en général des constructions contigües à la façade occidentale des églises. C'étaient des édifices à moitié religieux, moitié civil où l'on enterrait les nobles et où l'on se réunissait pour discuter des affaires civiles.

Le premier des deux gavits du monastère contigu à la façade occidentale de l'église Saint Sauveur, fut construit par l'architecte Jamhair sur l'ordre du supérieur du monastère Hovhannès.

Cet édifice est remarquable par son intérieur original. C'est une grande salle soutenue par quatre colonnes et surmontée en son centre par une coupole d'où pénètre la lumière. Les grandes colonnes élançées avec des chapiteaux sphériques et le plancher formé de dalles de pierre de 2,06 m. sur 2,02 m. attirent l'atten-

tion. Ce gavit et surtout sa voûte, est inspiré des salles principales qui existaient en ce temps là dans les palais.

L'autre gavit, ou bien comme on l'appelle le pré-gavit, a été construit en 1211 par le prince Vatché Vatchoutian devant la façade occidentale de l'église Notre-Dame. L'intérieur du gavit présente trois vaisseaux recouverts de dalles et soutenus par des travées. De larges baies cintrées pratiquées sur la façade sud, éclairent vivement l'intérieur. Sur le sol on remarque de nombreuses dalles funéraires et sur les murs en pierres taillées des inscriptions qui donnent de précieuses indications sur l'histoire du pays et du monastère. Le prolongement du pré-gavit, c'est-à-dire l'espace compris entre les églises Notre-Dame et Saint-Sauveur, présentent entre les piliers des niches où l'on peut s'asseoir. D'après la tradition, cette sorte de salle oblongue aurait servi au grand savant arménien du Moyen Age Grigor Magistros de la salle d'études où il aurait donné ses cours.

Non loin de l'angle sud-ouest du pré-gavit, on a construit au XIIIe siècle un clocher de forme carrée, à trois niveaux, dont la coupole repose sur une colonnade. De sa forme élançée, il domine toutes les autres constructions du monastère.

Au part les principaux édifices que nous venons de décrire, d'autres constructions se sont conservées tout aussi bien à l'intérieur du monastère qu'aux alentours. Ce sont par exemple le mausolée des Spasalar, l'église Saint Haroutiun, tous deux des édifices voûtés.

Au monastère on peut voir de nombreux khatchkars (stèles ornées d'une croix). Ce sont des oeuvres admirables de sculpteurs de l'Arménie médiévale. Par sa composition et son exécution, on remarque particulièrement le khatchkar du tombeau de Grigor Toutévordi, qui a été sculpté en 1184 et qui, admirablement bien conservé, se trouve un peu plus au nord de l'église Saint Haroutiun. Plusieurs khatchkars se sont conservés aux alentours et à l'intérieur du monastère et du village de Sanahin. On remarque surtout le khatchkar de Sargis qui

s'élève tout contre la façade occidentale du pré-gavit et dont la richesse des ornements est soulignée par le mur de gros moellons.

La finesse et la richesse des ornements des khatchkars contrastent avec la simplicité et la sévérité de la surface des murs et relèvent ainsi l'impression de noblesse qui se dégage de l'ensemble.

Enfin, à l'ouest du village de Sanahin, une fontaine attire l'attention. D'après une inscription lapidaire, cette fontaine a été construite par le moine Mkhitir en 1255, on y peut lire que le moine a offert lui-même « cent pièces

d'argent » pour la construction de la fontaine. C'est une construction rectangulaire dont la façade est formée de deux porches cintrées, avec au centre une colonne cylindrique et massive qui leur sert d'appui. Une eau fraîche et abondante coule depuis des siècles du sein de la montagne Tchathindagh.

Parmi les nombreux monuments architecturaux du village de Sanahin, il faut signaler deux jolies chapelles: celle de Saint Sargis à la lisière nord-ouest du village et celle de Saint Karapet qui, s'élevant sur une colline à l'ouest du village, s'inscrit harmonieusement dans son panorama.

L'ENSEMBLE ARCHITECTURAL DE HAGHPAT

Le monastère de Haghpats est l'autre grand ensemble architectural de la région de Tounanien qui nous est parvenu. Le monastère s'élève sur un haut plateau défendu d'un côté par les monts Sourb Louïs et Têrounakan, et de l'autre par les gorges des torrents Kafan et Saghik.

Tout comme Sanahin, l'homme a habité Haghpats depuis des temps immémoriaux, c'est ce que prouvent les vestiges mis au jour au cours des fouilles.

Le monastère de Haghpats a été fondé en 976, c'est-à-dire dix ans après la fondation de l'église Saint Sauveur du monastère de Sanahin.

Dès leur fondation, ces deux monastères deviennent les plus grands foyers culturels et religieux de l'Arménie.

Pendant les siècles qui suivent, ils se développent dans les mêmes conditions géographiques, climatiques et socio-économiques et c'est pour cela qu'ils acquièrent une si grande ressemblance tant du point de vue du style architectural que de la composition de l'ensemble.

Le monastère de Haghpats comprend des édifices religieux et civils défendus par une enceinte flanquée de tours. Deux portes donnent accès à l'intérieur. La porte principale s'ouvre sur le côté occidental.

Le premier et principal édifice du monastère est l'église Saint Nchan (976—991) fondée par la reine Khosrovanouch et dédiée à ses fils Gourgen et Smbat dont on peut voir les statues tenant la maquette de l'église dans leurs mains, dans une niche du fronton de la façade orientale.

Le style architectural de Saint Nchan est le style classique des églises à coupole si répandu dans l'Arménie médiévale. Dans ce style l'architecture tend à créer à l'intérieur une impression d'envolée, un effet d'ascension.

Au XIIIe siècle, les murs en pierres taillées de l'église étaient recouverts de fresques à l'intérieur, mais seuls quelques fragments ont subsisté. Parmi ces fragments, on remarque particulièrement sur le mur méridional le portrait en pied de l'amirspasalar Khouthlouboughan, fils de l'amirspasalar de Géorgie et d'Arménie Sadoun en l'honneur duquel on érigea en 1273 dans la galerie contigüe à l'entrée nord de l'église, un magnifique khatchkar appelé St Sauveur.

L'église Saint Nchan a plusieurs fois été reconstruite au cours des siècles. Ainsi, en 1016, on a restauré la coupole endommagée par un tremblement de terre. Par la suite, comme on peut le remarquer, on a ajouté des

chapelles rayonnantes dont l'une communique avec l'église par une porte percée dans le mur occidental tout comme la chapelle de l'église Sanit Sauveur du monastère de Sanahin.

Du côté occidental de l'église Saint Nchan s'élève un grand gavit, un de plus remarquables du genre dans l'Arménie médiévale.

Cependant l'aspect actuel du gavit est en partie le résultat des travaux de restauration qui furent entrepris en 1208—1210 par le supérieur du monastère Hovhannès Khatchénatsi, si bien que son aspect original a été changé. En effet, initialement, en 1185, sur l'ordre de la princesse Mariam, fille du roi Kuriké III, on construisit à l'emplacement du gavit actuel la sépulture de la dynastie des Kurikides dont il ne reste actuellement que les parties qui dépassent les murs des côtés nord et sud du gavit. Plus tard, les baies de la sépulture furent murées jusqu'à la voûte et la colonne fut ainsi cachée par la maçonnerie.

L'intérieur du gavit que fit construire Hovhannès Khatchénatsi, se distingue par ses formes architecturales et surtout par la solution hardie et originale de la voûte.

La voûte est soutenue par deux paires de travées qui se croisent. Du côté oriental, les travées reposent sur des demicolonnes qui ressortent du mur tandis que du côté occidental sur deux gros piliers. Dès qu'on entre dans le gavit, ces piliers attirent le regard et semblent inviter à pénétrer dans la salle spacieuse qui s'étend tout en largeur. Ensuite, devant le visiteur, s'ouvre la façade occidentale de l'église St Nchan, son portail grandiose avec de chaque côté, un khatchkar magnifiquement ciselé et des escaliers en pierres taillées qui mènent aux chapelles de l'étage. On est envahi par une impression de solennité.

Ces formes architecturales développent d'un côté, une sensation d'espace et de profondeur qui converge vers le portail de l'église et, d'un autre côté, cela est plus souligné, un effet d'ascension, un sentiment d'envolée. Les deux paires de travées qui se croisent forment un carré sur lequel deux autres paires de travées

forment de la même manière un autre carré plus petit, lui-même surmonté d'une petite coupole.

Ainsi, le développement spatial de l'intérieur du gavit crée des transitions de formes architecturales très intéressantes surtout sur le plan vertical.

Les colonnes élancées en forme de faisceau et les détails aux formes allongées du portail de l'église contribuent à mieux souligner ces transitions.

La bibliothèque du monastère de Haghpata ainsi que plusieurs autres monuments architecturaux dans diverses régions d'Arménie (le réfectoire du monastère de Haghpata, les gavits de Khorakert, Mechakavank etc.) ont aussi des voûtes à travées qui se croisent.

Les gavits arméniens qui étaient des édifices à moitié religieux et à moitié civils étaient aussi un lieu de sépulture pour les nobles. C'est ce que témoignent les nombreuses dalles funéraires.

A part le gavit, on a construit des galeries voûtées partant des façades nord et ouest de l'église Saint Nchan. Celle du Nord a été construite au XIIIe siècle et fut la sépulture des Kurikians et des membres du haut clergé. C'est ici que sur une chapelle lui servant de piédestal, on a élevé le magnifique khatchkar Saint Sauveur (1273). Au revers du khatchkar, une inscription relate quand et pourquoi il a été élevé.

Au monastère de Haghpata tout aussi bien qu'à Sanahin, une attention particulière était portée à la bibliothèque où l'on conservait les vieux manuscrits. Cette construction carrée, recouverte d'arches croisées avec une lucarne centrale et ressemblant de l'extérieur à une tente, est dans son ensemble une réplique du gavit. Ici, on conservait les vieux manuscrits dans des niches pratiquées dans l'épaisseur des murs.

Il est très probable que la bibliothèque ne servait pas seulement à conserver les vieux manuscrits, on y en créait aussi de nouveaux. On sait, par exemple, que toute une pléiade

de miniaturistes et de scribes travaillaient au monastère copiant et enluminant les parchemins. On sait aussi que les miniaturistes de Haghpat avaient un style à eux et avaient créé leur propre école. Un des représentants les plus talentueux de cette école fut le miniaturiste Margaré. Sans doute l'enluminure des manuscrits fut dans l'Arménie médiévale un domaine indépendant dans l'art, dont les oeuvres nous émerveillent encore aujourd'hui.

A part les monuments qui viennent d'être énumérés, une autre construction retient l'attention au nord de l'ensemble. C'est l'édifice de Hamazasp du nom de l'évêque supérieur du monastère qui le fit construire en 1257. C'est une construction carrée, aux façades d'aspect sévère, avec une coupole tronquée reposant sur un tambour bas. La voûte s'appuie sur quatre gros piliers. Contiguë à la façade orientale se trouve une chapelle de forme allongée recouverte d'une toiture à double pente. Sans doute l'édifice de Hamazasp fut un édifice civil qui servit, comme on le suppose, de salle d'études pour le séminaire.

Deux autres églises font aussi partie de l'ensemble monastique de Haghpat: l'église Notre-Dame, construite par la princesse Khatoun et au sud du gavit, l'église Saint Grégoire (1025).

Si l'on en juge par la toiture à double pente de l'église Saint Grégoire qui a dû remplacer la coupole, il faut supposer que cette église fut totalement reconstruite sans doute en 1211 par Hovhannès Khatchénatsi.

Dans la partie orientale du monastère s'élève le monument le plus remarquable de l'ensemble, le clocher qui fut construit en 1245 par l'évêque Hovhannès et son frère Hamazasp dont nous avons déjà parlé. Le clocher est une tour à deux niveaux, dont la base rappelle une croix. Les angles de la partie inférieure en forme de niche ornés de stalactites et de la partie supérieure en forme de polygone, la colonnade qui couronne le monument et supporte la coupole en forme de tente, le fini de la surface des murs en pierres taillées confèrent

au clocher une originalité de formes tout à fait particulières. Les formes massives du premier niveau avec des baies flanquées de colonnes contraste avec les formes légères du dernier niveau.

L'autre édifice remarquable de l'ensemble est le réfectoire (XIIIe siècle). C'est une construction rectangulaire à l'intérieur, coupée en deux, recouverte par une voûte soutenue par des travées qui se croisent. L'édifice est partagé en deux parties par deux gros piliers qui supportent toute la voûte.

Au nord de l'ensemble, non loin de l'enceinte, on peut voir trois constructions identiques. L'une d'elles est une chapelle voûtée, de forme rectangulaire, avec une entrée basse sur la façade occidentale et surmontée de khatchkars. Les façades de ce monument, les corniches ainsi que les khatchkars et leur piédestal sont recouverts de merveilleuses sculptures. C'est un contraste frappant avec les surfaces lisses et sévères des autres constructions du monastère. Cette chapelle fut le mausolée des princes kurdes et elle fut construite au début du XIIIe siècle.

En dehors de l'enceinte, il existe plusieurs monuments, églises et khatchkars ainsi qu'une fontaine à l'est de l'entrée principale du monastère construite en 1258 par l'archevêque Hovhannès. La fontaine est une construction toute en largeur. La façade est formée de deux piliers massifs qui supportent les arcades des porches. L'eau fraîche jaillit du sein de la montagne Lori et s'écoule dans un bassin qui s'étend tout au long du mur.

De l'autre côté de l'ensemble, au sud, s'élève une petite église de forme gracieuse. C'est l'église Notre-Dame qu'on nomme encore „Zgrachen" et qui a été construite en 1195 par un certain Sélama. Une autre église appelée „Désert des Vierges" se trouve un peu plus à l'ouest du village de Haghpat. Elle a sans doute été construite avant le XIIIe siècle.

Dans les environs de Haghpat on peut voir beaucoup d'autres monuments qui nous sont parvenus. Parmi eux la forteresse de Kañan-

berd. Construite sur un haut plateau difficilement accessible entre les gorges profondes du Débet et du Jivan, la forteresse de Kaian-berd était une sorte de bouclier défendant les approches du monastère pendant les invasions des hordes étrangères.

Les monuments architecturaux des ensembles monastiques de Sanahin et Haghpat ont été restaurés au cours des années 1953—1957 par l'Administration assurant la protection et la restauration des monuments historiques. Pendant ces travaux on remplaça les pierres taillées des murs qui avaient disparu et celles qui s'étaient détériorées par diverses causes naturelles et qui mettaient en danger la stabilité des constructions. Ensuite on répara partout les dalles de pierre des toitures en leur restituant leur aspect initial en préservant ainsi l'intérieur des monuments de l'action des eaux de pluie. On restaura avec une minutie parti-

culière les fontaines surtout celle de Haghpat où l'on refit complètement le fronton et la voûte.

Enfin des travaux d'aménagements ont complètement changé l'aspect des deux ensembles. Ainsi à Sanahin, on a enlevé des environs du monastère les vieilles maisons délabrées, on a élevé des murs d'étaiyage et des murs d'enceinte, on a installé des bancs en pierres taillées et on a effectué des travaux de reboisement.

L'enceinte du monastère de Haghpat a été aussi restaurée et des travaux de reboisement y ont été aussi effectués.

Grâce aux travaux de restauration, les monuments de Haghpat et Sanahin sont protégés contre les dégradations possibles, on leur a redonné leur aspect initial et on les préserve ainsi pour l'avenir.

(Traduit par M. GULDERIAN)

ЦНКУБЪЧУРЪР
ФОТОСНИМКИ
PHOTOGRAPHIES

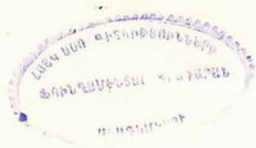

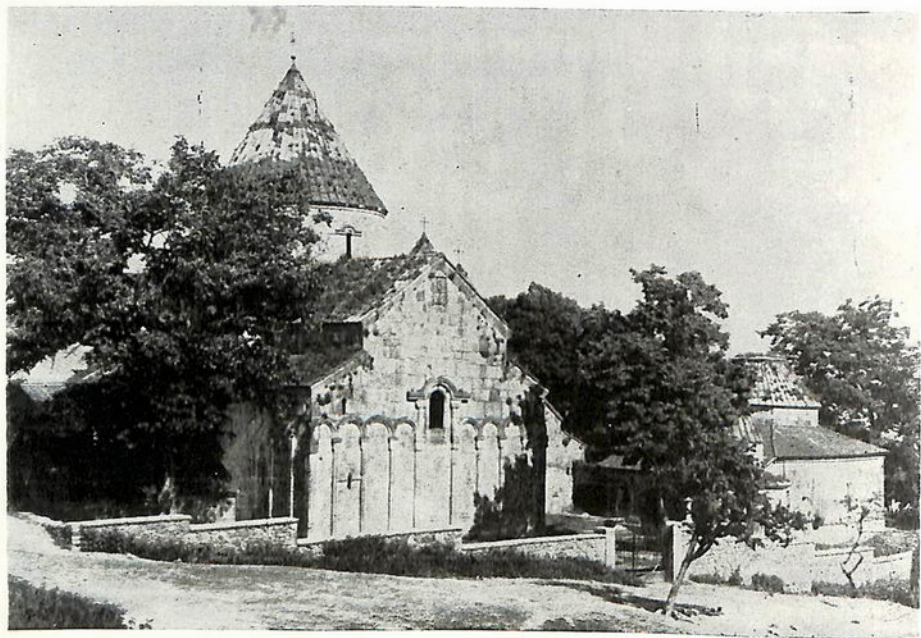

Սանահին. Տանգիթի տեղը նորոգ-պղծված
 Санатин. Вид Санатинского ансамбля с юго-запада
 Sanahin. Le monastère vu du sud-ouest

Սանահին. Աստվածածին եկեղեցին
 Санани. Церковь Аствацацин.
 Sanahin. Eglise Notre-Dame.

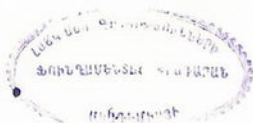

Սանահին. Ամենափրկիչ եկեղեցու տեսքը հարավ-արևելքից
Санзһһһ. Церковь Аменапркич, вид с юго-востока.
Sanahin. L'église Saint-Sauveur vue du sud-est.

Սանահին. Ամենափրկիչ եկեղեցու արևելյան ճակատը
 Санани. Церковь Аменапргич. Восточный фасад.
 Sanahin, Façade orientale de l'église Saint-Sauveur.

Սանահին. Զանգակատան տնքի արևմուտքից
Санатин. Колокольня, вид с запада.
Şanahin. Le clocher vu de l'ouest.

Սահինի. Հուլիսյան տաճարի ճակարակը
Саннин. Колокольня, вид с востока.
Sanahin, Le clocher vu de l'est.

Սանահին. Խաչաքանդակի ճակատը
Sanahin. Фасад пахаганита.
Sanahin. Façade du pré-gavit.

Սանահին, Սարգսի Խաչքար
 Санатин. Хачкар Саргиса.
 Sanahin. Khatchkar de Sargis.

ՀԱՅԿԱՆԿԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆԻ
 ՀԱՅԿԱՆԿԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆԻ
 ՀԱՅԿԱՆԿԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆԻ

ՀԱՅԿԱՆԿԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆԻ
 ՀԱՅԿԱՆԿԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆԻ

Ամենայն. Եկեղեցի
Հայաստ. Խաչատուր.
Տառն. Քրիստոս.

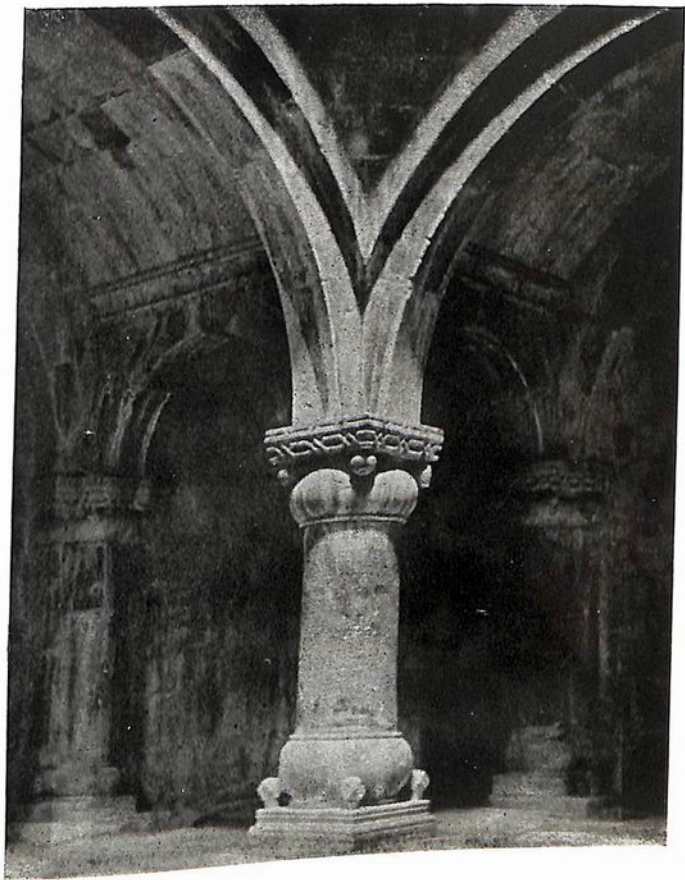

Սանահին. Գրիգոր Մագիստրոսի ճեմարանը
 Санани. Аудитория Григория Магистра.
 Sanahin. Ambulatoire de Grigor Magistros.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
 ԳԵՂԱՐԱՅՈՒՆԻ ՄԱՐԶԻ
 ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԻ
 ԿՈՄԻՏԵ

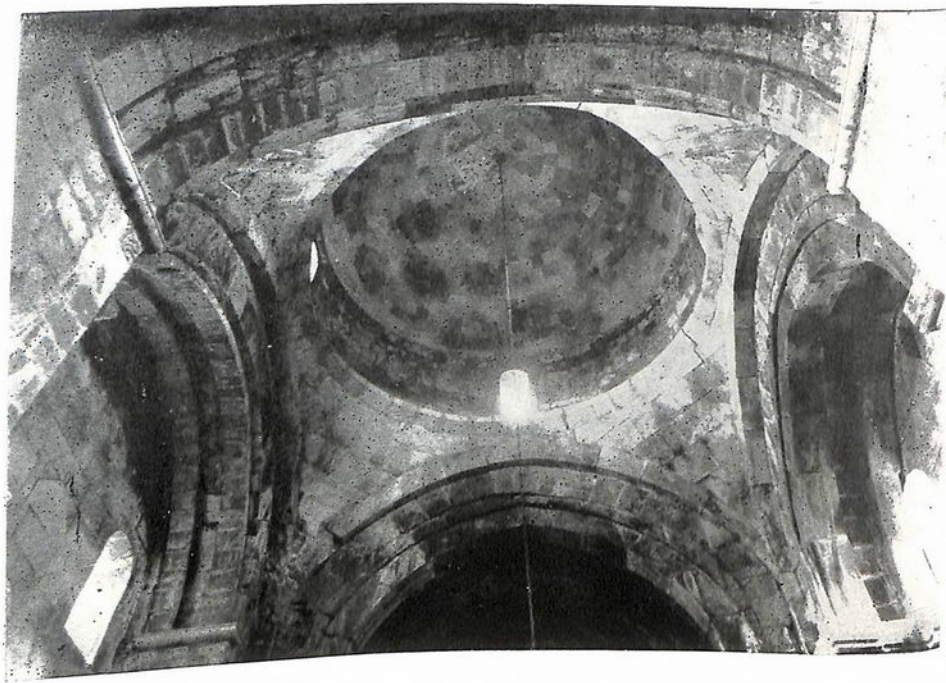

Սահինի, գավիթ
Саннин. Гавит.
Sanahin, Gavit.

Մանուկի, գավիթ
 Санани. Гавит.
 Sanahin. Gavit.

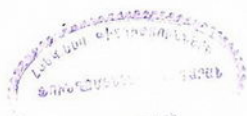

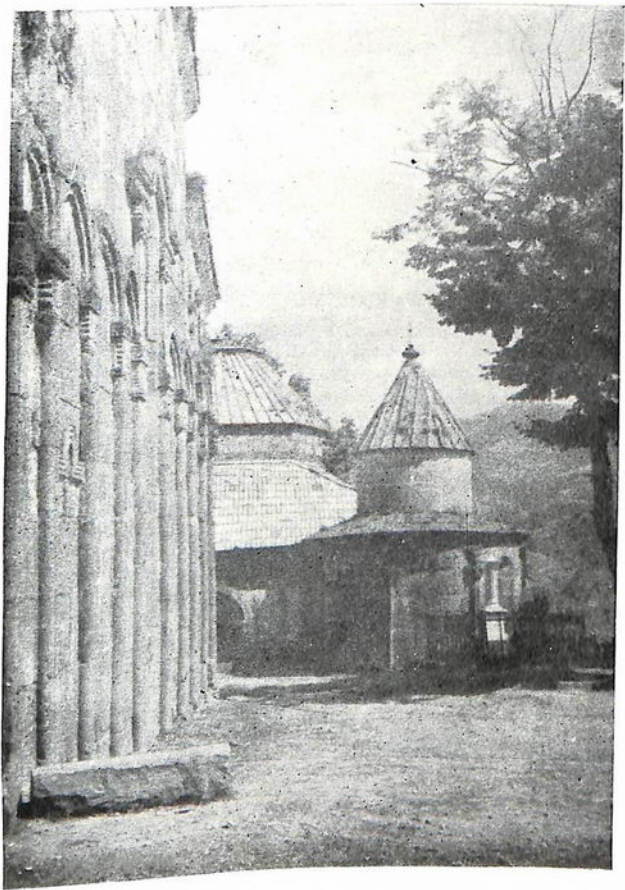

Սանահին. Ամենափրկիչ եկեղեցու գմբեթային սիստեմը
Sanahin. Купольная система ц. Аменапргич.
Sanahin. La voûte de l'église Saint-Sauveur.

Սահակին. Գրադարանի տեսքը արևմուտքից
 Санакін. Здание книгохранилища с запада.
 Sanahin. La bibliothèque vue de l'ouest.

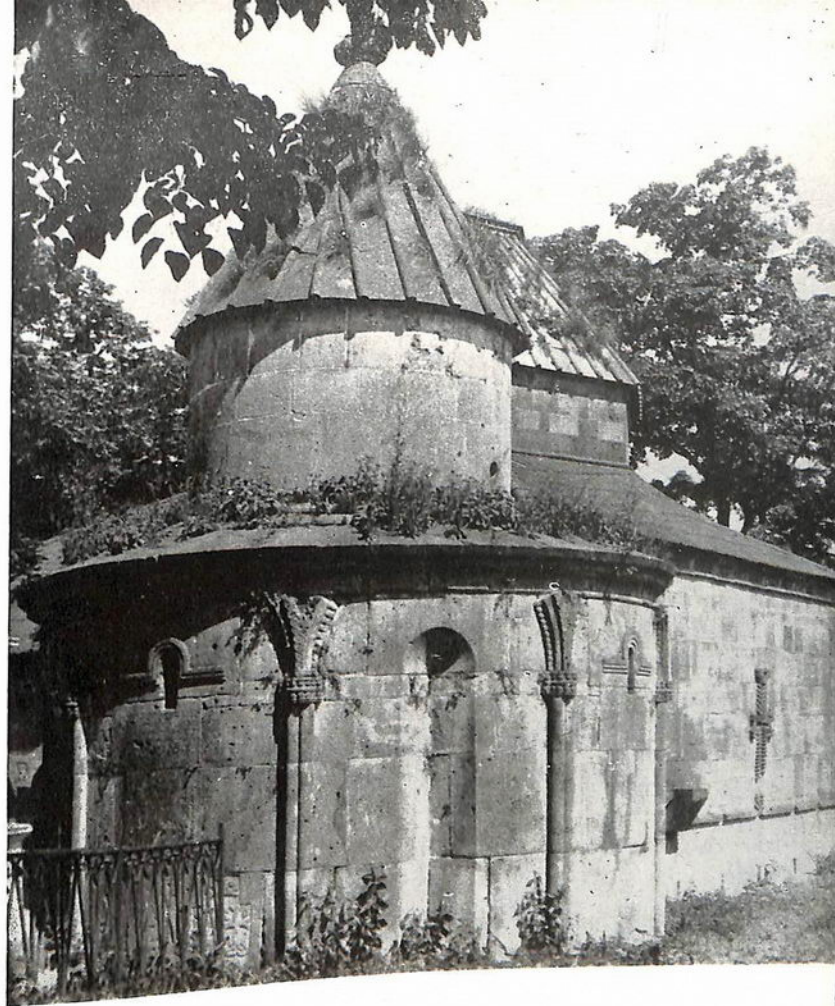
Սանահին. Համալիրի արևելյան հատվածը
Саняин. Восточная часть комплекса.
Sanahin. La partie orientale du monastère.

Սանահին. Գրիգոր Տուտեւորդու մանարանը
 Сананин. Хачкар Григория Тутеворди.
 Sanahin. Tombeau de Grigor Toutevordi.

Սանահին, և. Գրիգորի ժամանակը արևմուտքից
Санзани. Часовня св. Григория. Вид с запада.
Sanahin. La chapelle St-Grégoire vue de l'ouest.

Սանահին, ս. Գրիգորի վանքից հարավ-արևելքից
 Санани. Часовня св. Григория, вид с юго-востока.
 Sanahin. La chapelle St-Grégoire vue du sud-est.

Սանահին. Չաքարյանների դամբարանը
 անի. Усыпальница Захаридов.
 Sanahin. Mausolée des Zacharians.

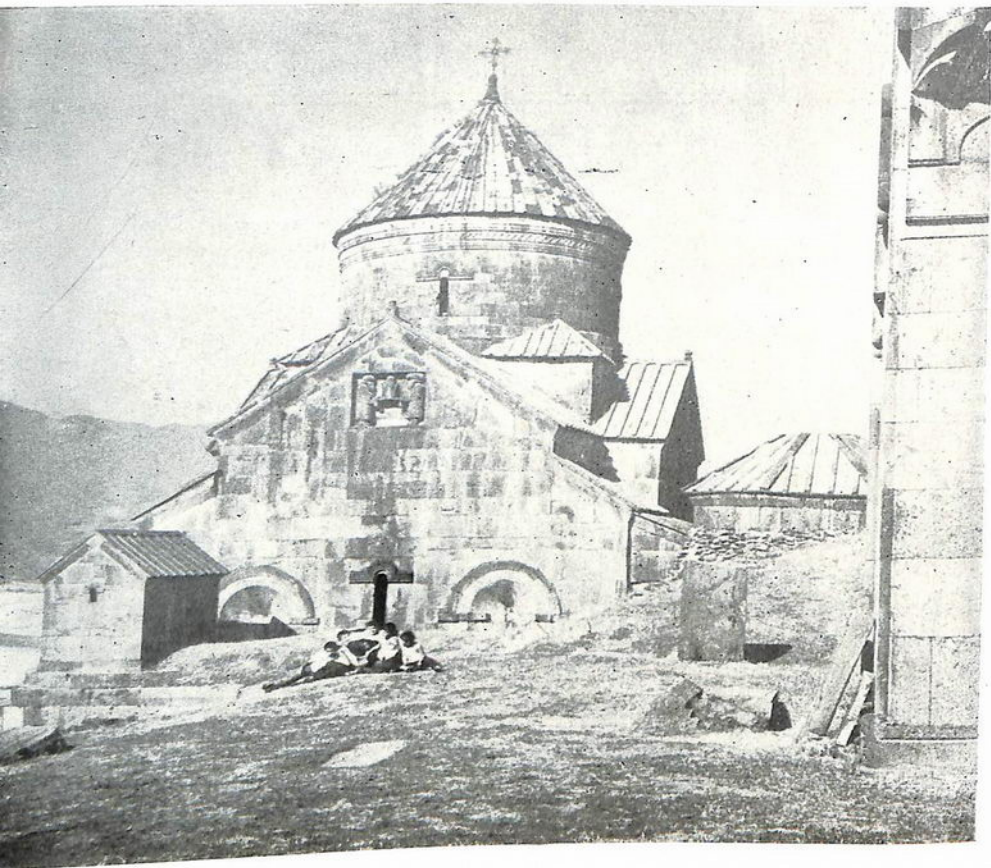

Սանահին. Աղբյուր
 Տանան. Родник.
 Sanahin. Fontaine.

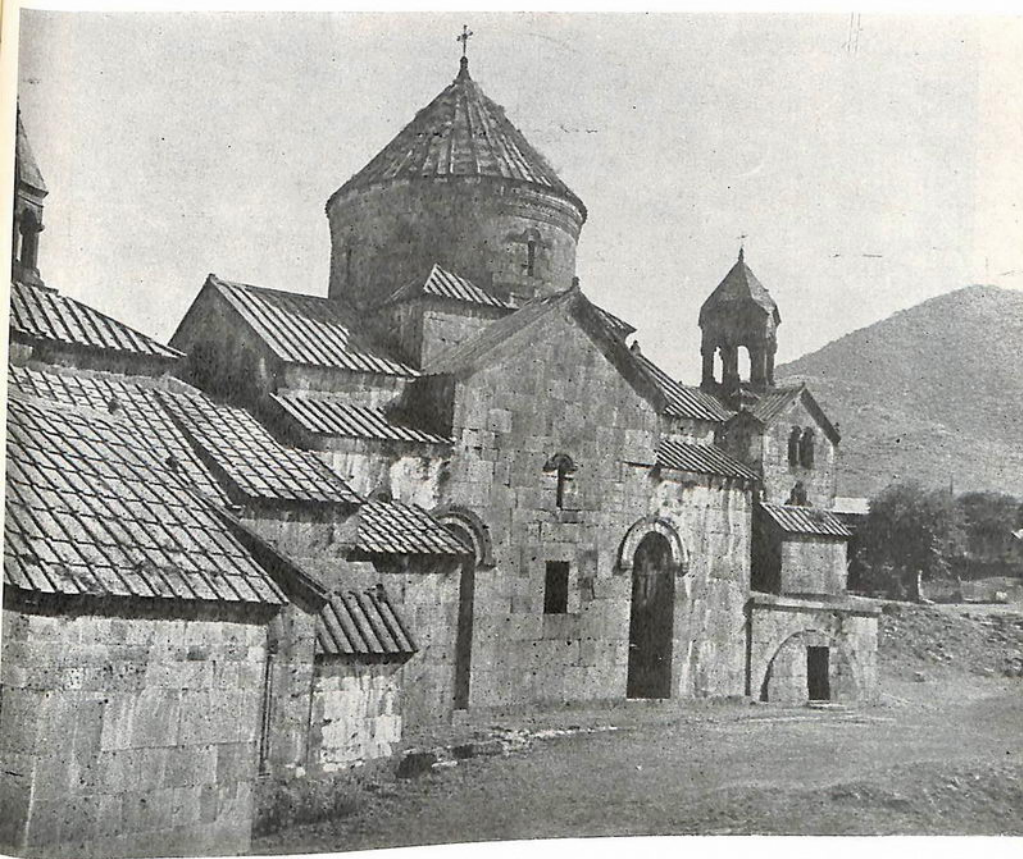

Հաղպատ. Համալիրի տեսքը հյուսիս-արևելքից
Ахпат. Вид комплекса с северо-востока.
Haghpat. Le monastère vu du nord-est, au premier plan le clocher.

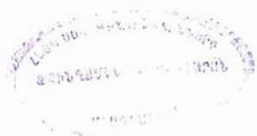

Հաղպատ, և Նշան եկեղեցու արևելյան ճակատը
Ахпат. Церковь Сурб-Ншан. Восточный фасад.
Haghpat, Voûte de l'église Saint-Nchan.

Հաղպատ, ս. Նշան եկեղեցին հարավ-արևմուտքից
 Ахпат. Церковь Сурб-Ншан, вид с юго-запада.
 Haghpat. L'église Saint-Nchan vue du sud-ouest.

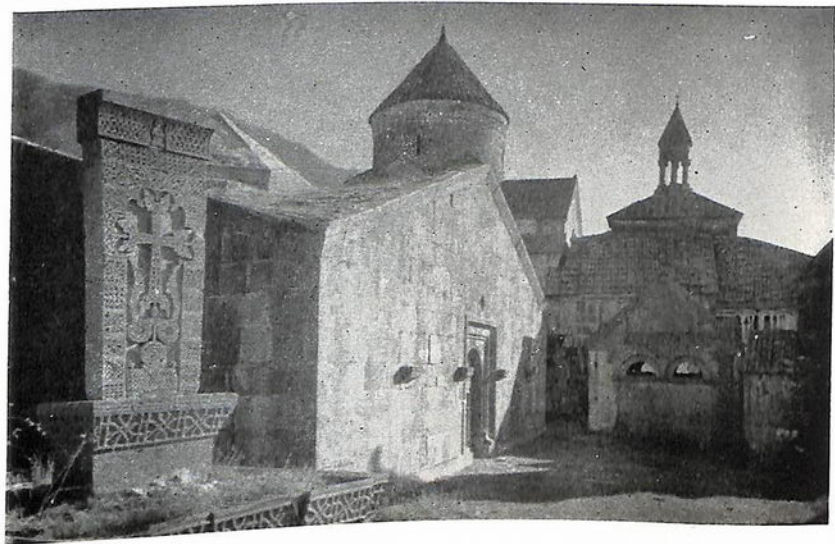

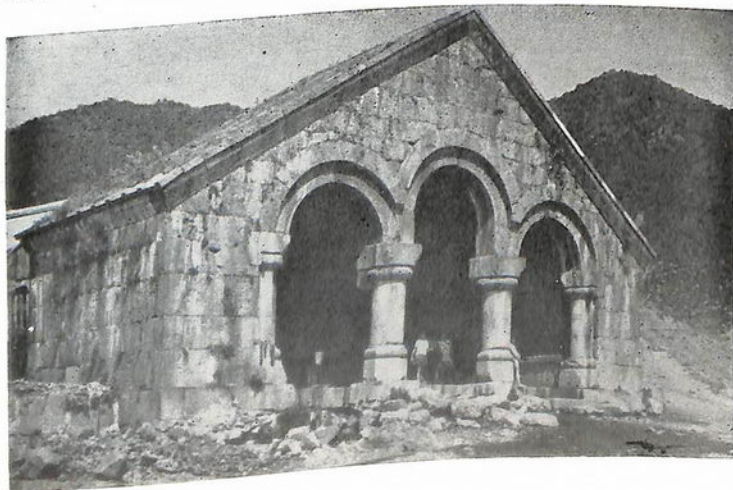
Մարտիկի տաճարի և Նշան եկեղեցու արևելյան կողմին կցված սիջանցը
Մարտիկի տաճարի և Նշան եկեղեցու արևելյան կողմին կցված սիջանցը
mat. Галерея, примыкающая к и. Сурб-Ншан с востока.
Marpagat. Gallerie contigüe á la façade orientale de l'église
Marpagat-Nchan.

Հայրապետ, Գավթի ներքին տեսքը
 Ахнат. Интерьер гавита.
 Haghpat. Intérieur du gavit.

Հաղպատ. Համալիրի տեսքը հյուսիս-արևմուտքից
 Ахпат. Вид на ансамбль с северо-запада.
 Haghpat. Le monastère vu du nord-ouest.

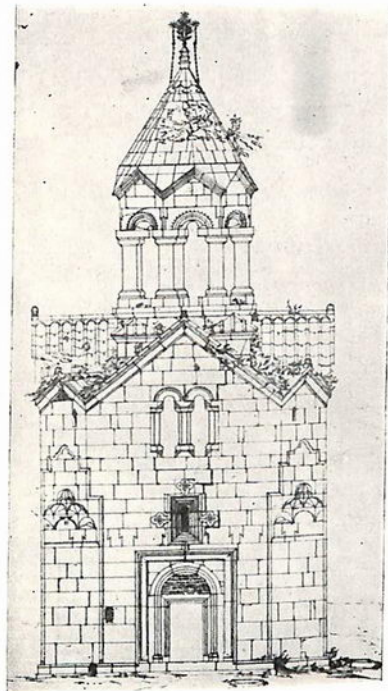
Հաղպատ. Աղբյուր
 Ахпат. Родник.
 Haghpat. Fontaine.

Հայրապետ, Համալսարանի կառուցածք: Առաջին պլանում
 Աստվածածին եկեղեցին
 Ахнат. Северная часть ансамбля. На переднем плане и. Аствацацин.
 Haghpat. Le monastère vu du nord, au premier plan l'église
 Notre-Dame.

Հայրաթ. Հրապարակի պիտակ
Ախպատ. Северный коридор.
Haghpat. Gallerie nord.

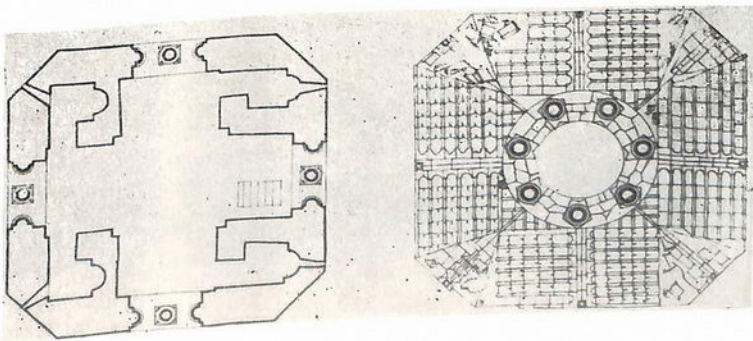

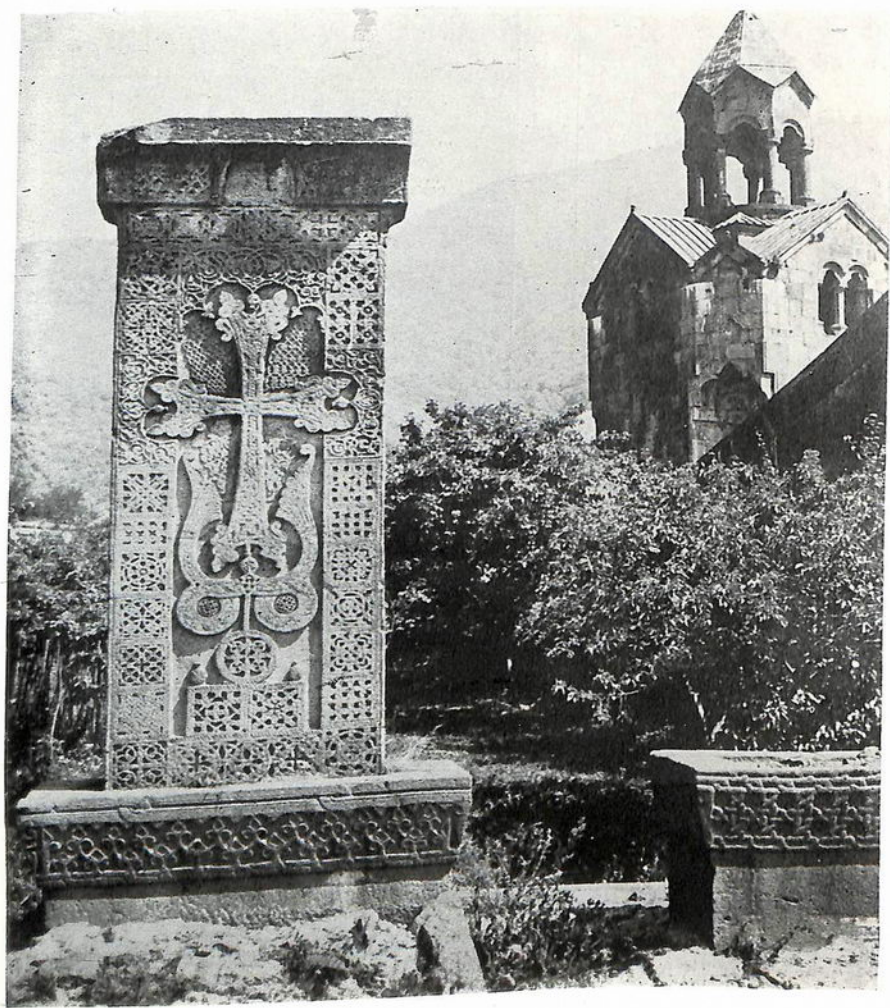
Հաղպատ. Չուխադաշտուն
Ախպատ. Колокольня.
Haghpat. Clocher.

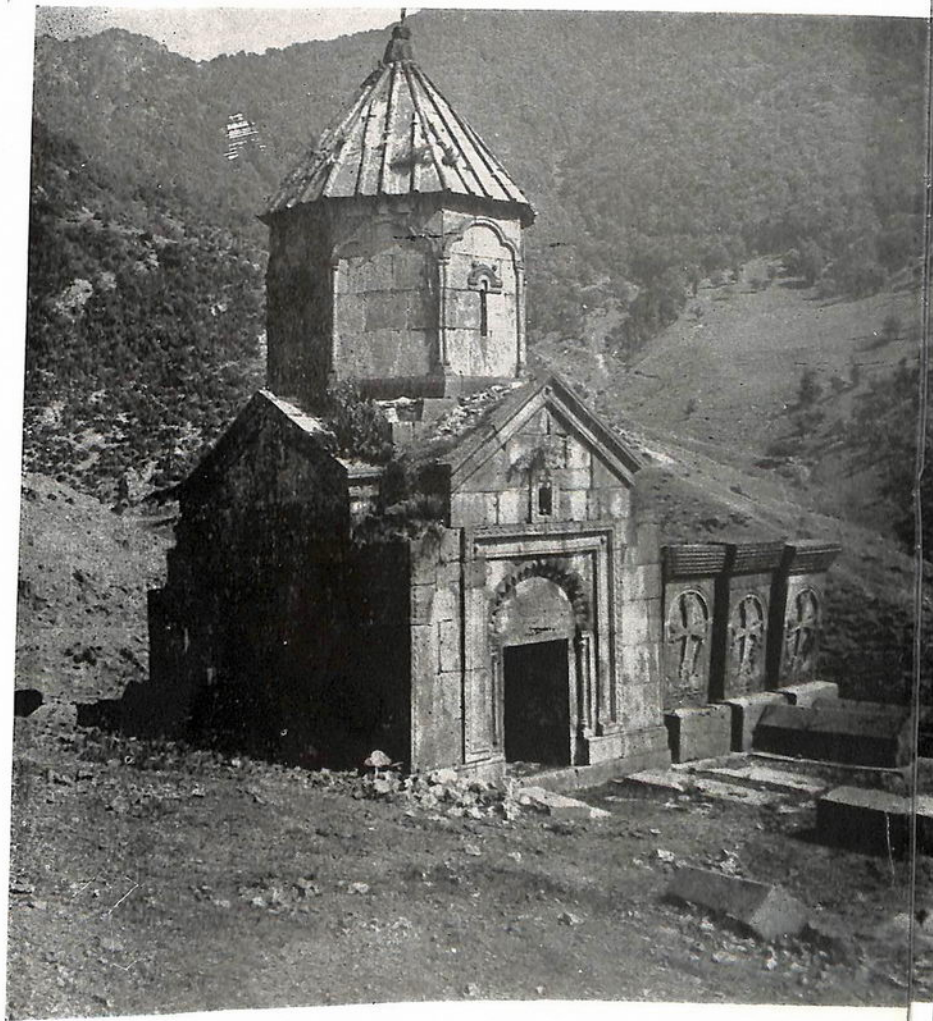
Հաղպատ. Գավթի ծածկի խաչաձև կամարները
Ախպատ. Система перекрещивающихся арок перекрытия гавита.
Haghpat. Voûte du gavit.

Հաղպատ. Չուխա-
դաշտուն հատվածքով
Ախպատ. Колокольня.
Պլան этажа.
Haghpat. Plan du
clocher, coupe
horizontale.

Հայքաւ, Խաչքար
 Ахнат. Хачкар.
 Haghpat. Khatchkar.

Հայրապետ, Կուսանց տաճար
 Ахпат. Церковь Кусанац апапат.
 Haghipat. Le couvent.

Կոնստանդին Լեոնի
Հովհաննիսյան

ՍԱՆԱԿՐԵ—ՀԱՂԲԱՏ

Խմբագիրներ՝

Վ. Ա. Ղազարյան
Մ. Վ. Սահակյան

Նկարիչ՝

Վ. Ք. Մանդակունի

Գեղ. խմբագիր՝

Յզ. Ա. Ասատրյան

Տեխ. խմբագիր՝

Է. Հ. Հանճապանյան

Վերստուգող սրբագրիչներ՝

Ն. Ն. Մինասյան
Բ. Ս. Ավետիսյան

●

КОНСТАНТИН ЛЕВОНОВИЧ ОГАНЕСЯН

САНАИН — АХПАТ
(на армянском языке)

Издательство «Советакан ցрох»,
Ереван, 1978
ул. Теряна, 91

НԻՅ—№ 231.

Հանձնված է շարվածքի

20/1 1978 թ.:

Ստորագրված է տպագրության

29/V 1978 թ.:

Թուղթ՝ կալվճապատ 84×108^{1/16},

տպագր. 3,75 մամ. = 6,3 պալմ.

մամ., հրատ. 5,2 մամ.:

Պատվեր՝ 525: Տպաքանակ՝ 5000:

Գինը 1 ռ. 40 կ.:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

ՀԱՍՏԱՆԻՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀԻՐԴԻ
հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի №6 տպարան, Երևան, Թումանյան փող. №23/1:

Типография № 6 Госкомитета
Совета Министров Арм. ССР
по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ереван, ул. Туманяна, 23/1.

ՀԱՆ Հիմնարկի գրք. գրադ.

FL0072824

ЦЕНА

II

4732

